

— TANULMÁNYOK / STUDIES —

SZEMPONTOK A HÉT BŰNBÁNATI ZSOLTÁR 16–17. SZÁZADI
PROTESTÁNS KIADÁSTÖRTÉNETÉHEZ

NOTES ON THE PROTESTANT PUBLICATION HISTORY OF THE
SEVEN PSALMS OF CONFESSION IN THE 16TH AND 17TH
CENTURIES

Imre Mihály
DE BTK

ÖSSZEFOGLALÁS

A hét bűnbánati zsoltár (katolikus számozás szerint: 6., 31., 37., 50., 101., 129., 142.; a protestánsoknál: 6., 32., 38., 51., 102., 130., 143) fontos szerepet játszott a bűnvallás és a gyónás folyamatában, a szent-ségek egyike. A 17. század elejétől jelentős hazai katolikus szerzők verses és prózai imádság formájában dolgozták át azokat: Pázmány Péter, Ferencffy Lőrinc, Kopcsányi Márton, Draskovich János. A protestánsok az 51. zsoltár több változatát készítették el és adták ki a 16-17. században (Rimay János). A protestantizmus elutasította a gyónást, így a hét bűnbánati zsoltár szerepét, liturgikus jelentőségét is tagadták. A 17. század első harmadában a pietizmus azonban felerősíti a bűnvalló spiritualitás jelentőségét, és több hazai átdolgozása születik a bűnbánati zsoltároknak (Philipp Kegel, Tranovsky Jiřík, [Georgius Tarnoscus], Joannides Jiřík, Debreceni Péter). Pápai Páriz Imre Keskeny út c. műve a puritánizmus kegyességét követve a bűnvallás jelentőségét hangsúlyozza. Ezért is jelenik meg 1662-től sokszor Pápai Páriz művének – amelynek sok kiadása készült a 18. században – függelékeként a hét bűnbánati zsoltár.

ABSTRACT

The seven Psalms of Confession (Psalms 6., 31., 37., 50., 101., 129., and 142 in the Catholic tradition; Psalms 6., 32., 38., 51., 102., 130., and 143 according to the Reformed numbering) have played an important role in the process of confession and penance, as one of the sacraments. From the beginning of the 17th century, major Catholic writers in Hungary adapted them in the form of poetic and literary prayers: Péter Pázmány, Lőrinc Ferencffy, Márton Kopcsányi, János Draskovich. In the 16th and 17th centuries, Protestants prepared and published several versions of Psalm 51 (Rimay János). Protestantism rejected confession, and thus denied the role and liturgical signifi-

cance of the seven Psalms of Confession. In the first third of the 17th century, however, pietism intensifies the importance of confessional spirituality and several national adaptations of the Psalms of Confession emerge (Philipp Kegel, Jiřík Tranovsky, [Georgius Tarnoscius], Jiřík Joannides, Péter Debreceni). The book *Keskeny út* (The Narrow Road) written by Imre Pápai Páriz emphasizes the importance of the confession of sins, following the piety of Puritanism. For this reason, the seven Psalms of Confession are often published as an appendix to the work of Pápai Páriz from 1662, with many subsequent editions produced in the 18th century.

Kulcsszavak: bűnbánati zsolttár, pietizmus, kegyesség, puritanizmus

Keywords: penitential psalm, psalms of confession, pietism, piety, puritanism

1.

1662-ben jelent meg Sárospatakon Rosnyai János kiadásában Pápai Páriz Imre *Keskeny út...* című műve, amelynek önálló címlappal ellátott függeléke van: *Szent Davidnak Hét Poenitentia-tartó Soltári*.¹ A cím után bibliai idézet áll: „Meg ne emlékezzél Uram vétkeinkről, sem a mi Atyánk vétkeiről, és bosszút ne ály rajtunk, bűneinkért.” A kis kötetke folytatólagos ívjelzéssel csatlakozik Pápai Páriz művéhez. A VI., XXXI., XXXVII., L., CI., CXXIX., CXLII zsolttár szövegét adja közre.² Megjegyzendő, hogy a későbbi szakirodalomban megjelent egy olyan vélemény, miszerint a hét bűnbánati zsolttár kiadását Debreczeni Kalocsa János kezdeményezte – sőt: azt egyenesen az ő művének tartja Zoványi Lexikona–, majd Takács Béla monográfiája a

¹ RMNy 3061 Pápai Páriz művének ez a harmadik kiadása: az első Utrechtben jelent meg 1647-ben (RMK I 798), a második 1657-ben látott napvilágot Gyulafehérvárott, lényegesen nagyobb terjedelemben (RMK I 920). Egyik kiadás sem tartalmazza a hét bűnbánati zsolttárból álló függelékét.

² A zsolttárok sorszámozása eltér a protestáns és katolikus szövegahagyományban, az utóbbi szerint a 6., 31., 37., 50., 101., 129. és a 142. tartozik ide, ez a Vulgata számozását követi. A protestánsoknál pedig: 6., 32., 38., 51., 102., 130., 143., mindig így sorszámoz Szenci Molnár Albert is. A hét bűnbánati zsolttár 16–17. századi hazai katolikus fordításai-kiadásai mindig a Vulgata sorszámozását követik. Meglepő azonban, hogy az 1662-es, 1671-es és az 1689-es református kiadások is – Pápai Páriz művének függelékeként – átveszik ezt a sorszámozást, az evangélikusoknál is ezt látjuk. Pápai Páriz művének 18. századi kiadásai azonban következetesen a protestáns sorszámozást használják, mondhatjuk: állítják vissza.

sárospataki nyomdáról.³ Ehhez hasonló vélemény jelenik meg Nagy Géza egyháztörténeti művében, bár ő nem szerzői érdemeket tulajdonít Debreczeni Kalocsa Jánosnak, csak szerkesztőnek gondolja.⁴ Mindhárom feltételezés bizonyítatlan. Nem véletlen, hogy az RMNy másképpen – ezen feltételezések mellőzésével – értelmezi az 1662-es kiadást. Pápai Páriz Imre ekkor még él, tehát joggal feltételezhetjük, hogy szerzőként néki döntő szava lehetett a kiadás szerkezetének kialakításában. Annál is inkább, mert a Keskeny Út konfesszionális szemléletéhez szervesen illeszthető a hét bűnbánati zsoltár, amint ezt később részletesen kifejtjük, ezért ebben szerzői döntést kell keresnünk. Lehet, hogy ezt erősíthette Kalocsa János, esetleg a kiadó Rozsnyai János is, vagy az a Kamarás Ambrus, aki vállalta a kiadás költségeit. A következő 17. századi kiadás – ugyancsak a Pápai Páriz-mű után, folytatólagos ívjelzettel, de önálló címlappal – Kolozsvárott jelent meg 1671-ben Veres-egyházi (Szentyei) Mihály kiadásában: Szent Davidnak Hét Poenitentia-tartó Soltari.⁵ A cím után ugyanaz a bibliai idézet szerepel. 1689-ben újabb kiadás születik, Brewer Samuel jelenteti meg Lőcsén Pápai Páriz művét, amelynek önálló, díszes címlappal ellátott kiegészítője: Szent Dávidnak Hét Poenitentia-tartó Soltari, mindenben megegyezik az előző két kiadással.⁶ Annyi különbség azért van, hogy a lőcsei editio nem érvényesíti a strofikusság elvét, hanem ömlesztve közli a szöveget, margótól, margóig, bár a versszakokat számozza. E három kiadásnak önmagában is van jelentősége, azonban az antológiának mind az előtörténete, mind

³ ZOVÁNYI Jenő, *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, Bp., A magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1977, Debreceni művei között sorolja fel: „Szent Dávidnak hét poenitentia-tartó zsoltári. (Sárospatak, 1662.) (A Pápai Páriz Imre „Keskeny út” c. új kiadásban általa közrebocsátott művéhez csatolva, melynek későbbi kiadásaiiban is megvan.) 138-139. Takács Béla, 42: „Debreceni Kalocsa János Szent Davidnak Het Poenitentia-tarto Soltari című művét Pápai Páriz Imre Keskeny Ut című népszerű vallásbölcseleti munkájának új kiadásával együtt jelentette meg.”

⁴ NAGY Géza, *A református egyház története 1608–1715*, Máriabesnyő-Gödöllő, Attraktor, 2008, II, 116: „Debreceni Kalocsa János vámospércsi lelkész (1632-1710) ugyan hozzászolja Pápai Páriz Imre „Keskeny út” című építő könyvéhez Sz. Dávidnak hét poenitentia tartó zsoltárait (Sárospatak, 1662). De ezek valójában Balassi Bálint gyönyörű bűnbánati zsoltárai, amiket egy felvidéki, Jolsvai János nevű deák őrzött meg kéziratban úrnője, Széchyné számára készített kis könyvecskéjében (1638). A derék egyházi író tehát csak a közzététel munkáját végzi, mint a többi hasznos, építő művek kiadásánál.”

⁵ RMK I 1116

⁶ RMK I 1377

pedig az utóélete fontos tanulságok levonására szolgál.

Az itt közölt hét bűnbánati zsoltár szerzőiről erősen változott az álláspontja a korszakkutatásnak az utóbbi fél évszázadban: megingathatatlanak tűnő vélemények váltak ingataggá vagy megcáfolttá, különösen Nyéki Vörös Mátyás szerzősége látszik megdőlni, de Balassi verséről is hiperkritikus – bár hiányos argumentációjú – véleményt fogalmazott meg a közelmúltban Palásthy Krisztina.⁷ A szerzőség kérdésének – a tudatosan reflektált, vagy egyre inkább halványuló szerzői azonosításnak – lehet ugyan relevanciája a témátörténet szempontjából a más és más kiadások esetében, azonban mindennek a részletes összehasonlítása nagy filológiai-szövegösszehasonlító vizsgálatot igényelne, de minderről most nem kívánunk beszélni.⁸ Ennek kiváltképpen Rimay *Epicédium*ának és Pázmány első kiadásának esetében lehet jelentősége. Itt még feltételezhetjük, hogy Pázmány

⁷ Különösen a Balassi és Rimay-filológia foglalkozott sokat ezzel a kérdéskörrel, de Nyéki Vörös Mátyás szerzőségének mérlegelése is megjelenik újra meg újra a korszakkutatásban. Mindebből csak azokat a megállapításokat, kérdésfelvetéseket idézzük jelzesszerűen, amelyek gondolatmenetünkkel szorosabban érintkeznek, vagy szempontjaik számunkra hasznosíthatók. Palásthy Krisztina, Végtelenül Irgalmatlanul. Az LI. zsoltár világi és vallásos szöveghordozókban való megjelenése = *Szöveg, hordozó, közösség, Olvasóközönység és közösségi olvasmányok a régi magyar irodalomban*, Szerk. Gesztelyi Hermina, Görög Dániel, Maróthy Szilvia, Fiatalok Konferenciája 2015, Budapest, Reciti, 2016, 75–97. Jelen tanulmányban nem kívánjuk vitatni Palásthy Krisztina állításait, bár azok jelentős részével nem értünk egyet: így a Rimay-Balassi kapcsolat, az Epicédium-értelmezés tekintetében alapvetően más az álláspontunk (amint azt másutt már bőven kifejtettük), nem vizsgálja a kiadástörténet folyamatát részleteiben és összefüggéseiben, annak teológiai jelentéseit, elmozdulásait (különösen az 51. zsoltár esetében), ezért kombatáns konklúzióját sem tudjuk elfogadni („megcáfolható a zsoltár Balassitól való származása és megkérdőjelezhetlenné válik Rimay szerzősége.”). Vö. Imre Mihály, Apoteózis és üdvözülés RIMAY János Balassi-epicédiumában = Uő. *Utak Herborn és Nápoly között. Tanulmányok a 16-18. századi protestantizmus irodalmából*, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, 2015, 315–365.

⁸ A zsoltárköltészetről általában: *A zsoltár a régi magyar irodalomban*, Szerk. Petróczi Éva, Szabó András, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem, L'Harmattan Kiadó, 2011. A kötet tanulmányai közül gondolatmenetünkkel érintkezik Szabó Ferenc (125–133), Vadai István (225–255) írása. Utóbbi a Balassi-Rimay istenes énekek filológiáját tekinti át bőségesen. Nyéki Vörös Mátyás szerzőségének erőteljes megkérdőjelezéséről: VADAI István, Kolomp vagy csengettyű? = *A magyar költészet műfajai és formatípusai a 17. században*, Szerk. Ötvös Péter, Pap Balázs, Szilasi László, Vadai István, Szeged, 181–187.

1-2. ábra. 1662-es és 1689-es kiadás

szövegalakítása konfesszionális szempontok alapján is zajlik. Eddig még nem tette meg ezt az összehasonlítást sem a Rimay, sem a Pázmány-filológia. Palásthy Krisztina pedig joggal kezdeményezi ezt a lépést és tesz néhány jelentős megfigyelést. A kis antológia nem nevezi meg a zsoltárparafrázisok költőit, de abban is különleges, hogy *mindegyik darabja kifogástalan Balassi-strófában született*. A szövegeket két esetben gondosan tördelve, az elkülönülő verssorokat megőrizve, a strofikus jellemzőket betartva közölték. Egyetlen kottát sem tartalmaznak a kötetkék, még nótajelzés sem található az egyes versek mellett.

Kéziratos korszaka is volt a hét bűnbánati zsoltárnak a kódexirodalomban. Először a *Festetics-kódex*ben találkozunk vele, még 1494 előtt, Petrarca szövege alapján készült a magyar fordítás.⁹ A következő a *Keszthelyi kódex* 1522-ből. A hét zsoltár a breviáriumok és órások könyvek jellegzetes része, amelyeket itt a *Kyrie*, *Pater Noster*, *Ave Maria* és az *Ostende Nobis*, *Domine* imák vezetnek be. A zsoltárok nincsenek versekre tagolva, továbbá mind a héthez doxológia,

⁹ *Festetics-Kódex 1494 előtt*, Közzéteszi N. Abaffy Csilla, Budapest, Argumentum Kiadó – Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1996.

valamint az *Imádunk téged, Krisztus és áldunk téged* (Adoramus te, Christe, et benedicimus tibi) kezdetű ima csatlakozik. Ezt a kereszti tiszteletére szánt fohászmát (amelyet a Keresztútban minden stációnál elmondtak) a ferences jelleg egyik bizonyítékának tartják. Mindezek után még az Üdvözlégy Mária is áll. Látható, hogy igen erős liturgikus beágyazottsága volt a hét bűnbánati zsoltárnak.¹⁰

2.

Mivel időrendben először katolikus szerző-szerkesztő jelentette meg nyomtatásban azokat magyarul 1606-ban, ezért először Pázmány kiadásáról kell beszélnünk.¹¹ Tulajdonképpen a katolikus megújulás első jelentős imádságoskönyve, amely összetett rendszerben értelmezi az anyanyelvű imádságok szerepét. Tíz fejezetben tekinti át a különböző liturgikus alkalmakhoz illeszkedő imádságokat, a kilencedik rész a gyónáshoz járuló ember könyörgéseit sorolja fel. A tizedik részben következnek „A poenitentia tarto Soltaroc, es a Litanias foghlaltatnac”. Itt a hét zsoltár után a szentek és angyalok segítségért való könyörgés olvasható, utána a loretoi litánia imádságai és más Mária-imádságok. „Megh ne emlekezzél Vram, a mi vetkeinkrül, sem a mi Atiainc vetkerül, es boszut ne aly raitunc mi büneinkért.” A zsoltárok szövegét „ömlesztetten” közli, vagyis sem a strofikus alapelv, sem pedig a verssorokra tördelés nem érvényesül. Ezt az enyhíti, hogy minden sor nagy betűvel kezdődik, azonban még a versszakokat sem számozza. A sorvégeken elválasztja a szavakat, ami tompítja a ritmusegységek tipográfiai képét és a rímek akusztikai hatását, a strófákat egymástól nem választja el. Az L. zsoltárnál viszont a margóra írja a szerző nevét: Balassa Ba: Ez az információ nagy valószínűséggel Rimay *Epicédium*ából származhat. A 6. zsoltár utolsó versszakát a következőkben minden psalmus zárásaként alkalmazza oly módon, hogy a strófa kezdősorát illeszti befejezésnek: „Dücsösségh Atianac, S’ az eo zent Fianac, Dücsösségh Z. Leleknec. A három ßeméliiben, Es egy természetben, Egy igaz Istenséghnec. Miképpen kezdetbe, Most es ieouendöbe, Dücsösségh az Istenec.” Ez a versszak mintegy refrénként működik. Bajáki Ritát idézzük: „Pázmány *Imádságos könyvének* tanulságai három különböző célt szolgálnak. Segítik az olvasót vallása gyakorlásában eligazodni, meggyőzik az egyházi élet ceremóniáinak értelméről, s megtanítják, hogyan tud Istennek leginkább tetsző módon élni. Mindezeket az *Imádságos könyvben* nem egy helyen, hanem elszórva, az imádságoknak alárendelve, azokhoz tematikusan igazítva tárja elénk Pázmány, mert tanulságainak legfőbb célja mégis csak az, hogy az ember az igaz hitben, az

¹⁰ *Keszthelyi kódex 1522*, Közzéteszi Haader Lea, Budapest, A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, 2006.

¹¹ RMNy 945

imádságokat értő fejjel és szívvel, méltó lélekkel tudjon Istenhez szólni.”¹² A tizedik részben Pázmány hét bűnbánati zsoltárt idéz egymás után, illetve egyet később, valamint litániákat. Ez a rész szentekhez, angyalokhoz, apostolokhoz szóló könyörgéseket is tartalmaz, amelyben a segítségükért epedez. Ezek után található Szent Bernárd könyörgése, valamint himnuszok Szűz Máriához. Az *Imádságos könyv* Pázmány legtöbbször kiadott műve, az 1606-os első kiadástól a 19. század végéig harmincszor jelent meg, mindegyik kiadás közölte a hét bűnbánati zsoltárt is. Az összetett kiadástörténettel most nem foglalkozunk, Bajáki Rita és Bogár Judit ezt megtette a kritikai kiadás elkészítésekor.¹³ Minden esetben a 10. részben találhatjuk a zsoltárokat: A poenitenti tarto Soltaroc, es a Litaniac foghlaltatnac. Sorrendben először a zsoltárok, majd Az Aniazentegyhoz Litaniayarul, A keozenseghes Litaniak, A megh dücseoült ZENTEK segethsegeért valo keonegesecc, Az Angialoc segethsegeert, Az Apostoloc, Martyroc, Vallas teoueoc, Szüzec innepn valo keoneorgesecc, A JESUS neuerrül valo litánia, Boldogh Azzonirul valo Litania, mellyet a lauretomi templomba minden nap enekelnecc, Mas Litania Boldogh Azzonirol, Ave Maris Stella, es az Aniaszentegyhoznac Bodogh azzionrol valo Hymnusi, Enecke szereue.¹⁴ A fejezet jelentős részei Jean Étienne

¹² BAJÁKI Rita, „Csak az tud jól élni, a ki jól tud imádkozni” Pázmány Péter *Imádságos könyvének szövegkritikai vizsgálata*, Piliscsaba, PPKE BTK, 2009, <http://wwwmek.oszk.hu/08200/08269/index.phtml>. A kérdéskör legújabb vizsgálata Bajáki Rita és Bogár Judit tanulmányaiban olvasható.

¹³ PÁZMÁNY Péter, *Imádságos könyv* (1631) Sajtó alá rendezte SZ. Bajáki Rita, Hargittai Emil, Budapest, Universitas Kiadó; PÁZMÁNY Péter, *Imádságos könyv (1631) Jegyzetek a szövegkiadáshoz*, Szerk. Bajáki Rita, Bogár Judit, Budapest, Universitas Kiadó, Editio Princeps Kiadó, 2013.

¹⁴ A közelmúltban Szabó Ferenc fejtette ki véleményét, miszerint feltételezhetőnek tartja, hogy a hét bűnbánati zsoltár – a Balassi-vers kivételével – Pázmány Péter szerzeménye: „[...] azt a hipotézist valószínűsítem, hogy maga Pázmány költötte a többi hat zsoltárt. Nyéki Vörös szerzősége egyrészt nincs kellőképpen bizonyítva, másrészt pedig az a fő érv sem állja meg a helyét, hogy Pázmány nem írt verseket, tehát a bűnbánati zsoltárokat sem fordíthatta költői formában. Ezeket Pázmány nyelvészetét elemezve és költeményeit felsorakoztatva bizonyítom.” SZABÓ Ferenc S. J., Pázmány Péter imádságos könyvének hét bűnbánati zsoltára = *A zsoltár a régi magyar irodalomban*, Szerk. Petrőczy Éva, Szabó András, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem, L’Harmattan Kiadó, 2011, 125–133. A korszakutatás ezt a feltevést nem erősítette meg, újabb bizonyítékok pedig nem kerültek elő. Ugyancsak Pázmány prédikációs műveivel hozza kapcsolatba a bűnbánati zsoltárokat Bán Izabella, Pázmány bűnbánati zsoltárai a prédikációk tükrében = *Pázmány nyomában: Tanulmányok Hargittay Emil tiszteletére*, szerk. Ajkay Alinka, Bajáki Rita, Bp., Mondat Kft., 2013.

3-4. ábra. Petrus Canisius 50. zsolttárkiadása és katekizmusa

Durant, *De ritibus ecclesiae catholicae* (1592) című művéből származnak, illetve Petrus Canisius *Manuale Catholicorum*ából.

Vásárhelyi Gergely 1604-es *Catechismus*a a címlap meghatározása szerint is Petrus Canisius művének fordítása, illetve magyar nyelvű alkalmazása: *Catechismus, Az Az Canisius Petertől Iratot Keresztyeni Tudomannac reouid Summája*.¹⁵ Részletesen tárgyalja a hét szentséget: Kereszttség, Bermalas, Oltári szentség, Poenitentia, Vtolso kenetés, Egyházi rend, Házasság. A bűnbánat a negyedik a szentségek sorában. Részei: contritio, confessio, satisfactio. A 25. lapon kezdődő fejezet taglalja a Poenitentiat. „Miczoda az Poenitentia? Az mi meg romlot természetünkne második fel támadása: mely benség nélkül bükölködne azoc, kic egyßer meg igazitattatúan az Kerebtségne ereie által, esmét bűnbe esne, és kibe az vétkezet emberec keric, az Egyházi emberec kedig adgyác, Istentől adatot hatalommal bűnne boczanattyát. Hány része vagon az Poenentiánac? Három. Töredelmesség, az büneinken való bán-

¹⁵ RMNy 907, Ez a mű tulajdonképpen a *Summa Doctrinae Christianae* című katekizmusának fordítása, amely pedig éppen bécsi tartózkodása során keletkezett. Először még a szerző neve nélkül jelent meg, de jelentőségét mutatja, hogy királyi rendelet intézkedett annak birodalomszerte való használatáról.

kódás, gonóß életnek meg vtálása, és io életnece keuansága. Gyónás, az az, az igaz Egyházi ember elöt büneinknece elö bámlálása, Es elég tétel, ki semmi nem egyeb, hanem a mi vétkeinknece Babad akaratunc Berént magunkba valo boßbü állás, hogy az Poenitentianac méltó gyümölczét vehessüc.” Részletesen ismerteti a gyónás ceremoniális (térdelés, keresztvetés) és verbális elemeit, a gyónó imádságait a gyónás elötte és után. Önálló címlappal, ennek egy fejezete tartalmazza a hét bűnbánati zsoltárt latinul: *Septem Psalmi Poenitentiales cum Latini Antiph.* (141-148/b)¹⁶ A zsoltárok után következő fejezet: Antiphona. Ne reminiscaris Domine delicta nostra, vel parentum nostrorum, neque vindictam sumas de peccatis nostris. Utána a Litaniae című fejezet áll, amely sok szenthez szól imádkozva, majd a Preces következik. Utána újra *Litaniae Dulcissimi Nominis Jesu*. Litaniae B. Mariae Virginis. Az *Egy nehany kérdesekre valo Keresztyeni felelet* című rész erősen polemizál a protestánsokkal, különösen Lutherrel és Kálvinnal, Zwinglivel, Blandratával, Dávid Ferencsel. Egyik legfőbb ellenvetés velük szemben *a szentségek védelme*, ezek között a bűnvallás kiemelt jelentőségű, aminek szentség jellegét az említett protestánsok pedig makacsul tagadják.¹⁷ Önálló fejezet szól az indulgentiaról: „Efféle büntetésekért való engedést az Bent Péter Bekibe ülő fő pábtoroc, vgy mint Christustol igirtetet kéczes ladayokbol kegyesen boktanac oßtogatni, valakiknece (ugymond) bünöket meg boczattyátoc, meg boczatatua leßnek. [...] A pápánac adatot B. Peter kolczya, a kinek bünét meg boczattya, meg boczatatnac,[...]” Fő bizonyító érvei a hét bűnbánati zsoltár. Indulgentiat kapnak a szükséges búcsújárásért, zarándokjárásért, böjtölésért. Az eretnekek hamis indulgentiat tanítanak.¹⁸

Canisiusnak is van egy 50. (51.) zsoltár exegézise: *Miserere, Daß ist Der 50. Psalm Davids/ Gebettsweiß außgelegt*. Staubing, 1629. „Hie fall nider auff deine Knye/ hebe deine Augen unnd Hände auff/ gegen dem Altar/ unnd hochwürdigen Sacrament/ und sprich mit Andacht.” *Itt térdre kell esni*, emeld a pillantásodat és kezeidet az oltár és a legszentségesebb oltári szentség felé és mondj fohászt, áhítatot. Látható, hogy Canisius hangsúlyosan katolikus liturgikus cselekvés részeként értelmezi a zsoltárt, amely a bűnbánat része. Ezzel a szemlélettel rokon az 1617-ben megjelent *Catechismus* című rövid összefoglalása is, amelyet azonban jó minőségű metszetek egészítenek ki. (Durch Figuren fürgestellet) Bevezetésében hangsúlyozza, hogy a képek

¹⁶ Az 50. zsoltárnak az eredendő bűn értelmezésére vonatkozó versszaka így hangzik: Ecce enim in iniquitatibus conceptus sum: & in peccatis concepit me mater mea./ Ecce enim veritatem dilexisti: incerta & occulta sapientiae tuae manifestasti mihi.

¹⁷ VÁSÁRHELYI, 1604, 223–226.

¹⁸ Későbbi kiadásai: RMNy 1080, 1615, RMNy 1128, 1617.

5–6. ábra. Canisius kátékiadásának metszetei

mennyire megerősítik a szöveg igazságait. A bűnbánathoz egy metszet csatlakozik, ahol egyértelműen gyónási jelenetet látunk: a térdelő gyónó gyóntató fülkében a pap fülébe mondja bűnvalló szavait. A fülke előtt más gyónni készülők várakoznak. A metszet alatt magyarázat, amely egyértelmű: a bűnbánat/bűnvallás szentség, ami által egy hivatásos pap Isten helyett a bűnt elengedi és megbocsátja, amikor a vétkes szívből megbánja és szenved, a bűnét szájával meggyónja.¹⁹

Ferencffy Lőrinc *Imádságos könyvecske* című munkája 1615-ben jelent meg Prágában, benne olvashatjuk a hét bűnbánati zsolnárt. Szinte biztos, hogy Pázmány imádságoskönyvéből származnak a szövegek.²⁰ Kopcsányi Márton 1622-es katolikus imádságoskönyvének is része a bűnbánó zsolnárok együttese.²¹ Szent Davidnak het poenitentia tartó soltára. Meg ne emlekezzél Uram az mi vetkeinkről, sem az mi Atyánk vétkeiről, és bosszút ne ály raitunk az mi büneinkért. *Szent Davidnak het poenitentia tartó soltára.* (330.) Ezek a zsolnárszövegek azonban *nem azonosak a Pázmány kiadás szövegeivel, a zsolnárok*

¹⁹ 23: „Was ist die Büß? Die Büß ist ein Sacrament/ dadurhch ein ordentlicher Priester an Gottes statt die Sünd nachlast und verzeichet, wann der Sünder im Herzen rew und leyd hat/ seine Sünd mit dem Mund beichtet/ und ein rechte Büß würcken will.”

²⁰ RMNy 1092

²¹ Más kiadásai: RMNy 1103, 1616, RMNy 1666, 1637, RMNy 3485, 1668

szövegének prózai változatát közli.²² Holl Béla nem is emlegeti azokat az RMKT vonatkozó kötetében. Utána áll *Az Anyaszentegyhaznak Litaniai*. A versszövegek igen gyenge színvonalúak. Az 1669-es kiadásban ugyancsak ott találjuk a zsoltárokat, hasonlóképpen önálló egységet képeznek, szövegük azonos az 1622-es kiadással. Előttük áll Szent Brigittának 15 imádsága, az imádságszövegek előtt metszet, ami azonos a Balassai-Rimay bécsi kiadás metszetével, ezt követik a bűnbánati zsoltárok: Szent Davidnak het penitentia tartó soltára. (222.) A fejezetcím alatt helyezkedik el a bécsi istenes énekek kiadása címlapjának versóján és az *Epicédium* előtti lapon látható metszet, amely Dávid királyt ábrázolja. (A kompozíció teljesen azonos a bécsivel, de ott a kép jobb oldalán álló lombos fa innen hiányzik.) A metszet eredetileg Ferencffy Lőrinc nyomdájában készült, onnan vette át több kiadvány is. Számos metszet látható még a kötetben. Ez a munka is azt bizonyítja, hogy a 17. században a bűnbánati zsoltárok katolikus kiadásainál ikonográfiai kiegészítésként jelentős szerepet játszanak a képek (fametszetek), amelyeknek egy része a Balassi-Rimay istenes énekek katolikus kiadásaiból származik.

1643-ban jelent meg Draskovich János *Officium beatae Mariae Virginis az-az aszszonyunk Szüz Marianak három külömb időre való zsolosmaja* című katolikus imádságoskönyve.²³ Ez a „garádics zsoltárok” mellett tartalmazza a *Hét penitencia-tartó zsoltárt* is. Garádich Soltárok. Az első öt Soltárnak az utolyán nem kell azt mondani: Dicsőség Atyának, & de az utolsónak a’ végén ez mondatik: Adgy Uram örök nyugodalmat. A Garádich Soltárokhoz tartozik: a 119., 120., 121., 122., 123., térden állva mondatik a 124., 125., 126., 127., 128., 129., 130., 131. 247. *A hét penitencia tartó zsoltárt a litániával térden állva kell mondani.* A zsoltárok szövege nem azonos a Pázmány-kiadással, Kopcsányi Márton prózafordítását veszi át. Az előszó ismerteti V. Pius római pápa döntését, amely az Indulgentiaról rendelkezik, amelyben a hét bűnbánati zsoltár is helyet kap, mint a penitencia elengedésének egyik fontos eszköze.²⁴ Batthyány Ádám

²² BAJÁKI Rita, Pázmány Péter és Kopcsányi Márton imakönyve = *Régi magyar imakönyvek és imádságok*, Szerk. Bogár Judit, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, 2012, 11–23. A szerző összehasonlítja Pázmány és Kopcsányi imádságoskönyvének szerkesztését, megállapítja, hogy sok mindenben Pázmány mintáját követi a ferences szerző, de a hét bűnbánati zsoltár különbözőségeiről nem szól. 340: L. Soltár, „Mert imé hamisságokban fogantattam: és bűnökbe fogadot engemet az én Anyám.” (Itt csak halványan jelenik meg az eredendő bűnre való utalás, holott ez kulcsgondolat, a testi és lelki átörökítés sem egyértelmű.)

²³ RMNy 2016

²⁴ Summaja ..., „A’kik a’ Hét Soltárt vagy a’ Garádich Soltárokat, mellyek ezen könyvben vannak, más Negyven- napit; Es a’ kik, ugyan-ezen könyvben

Lelki kard, avagy imádságoskönyv című munkája lényegében azonos Pázmány imádságoskönyvével.²⁵ A 466–488. lapokon találjuk a hét bűnbánati zsoltárt, forrása Pázmány: Szent Dávid penitencia tartó zsoltári. A *Cantionale Catholicum* és a *Cantus Catholici* kiadásai ugyancsak közlik a bűnbánati zsoltárokat Pázmány alapján. Vagyis megállapíthatjuk, hogy a 17–18. századi katolikus énekes- és imádságoskönyvekben folyamatosan, igen sokszor megjelentetik a hét bűnbánati zsoltár magyar nyelvű verses formáját, alapvetően a Pázmány-féle kiadást követve, teológiai értelmezésüket, liturgikus szerepüket pontosan kijelölve.²⁶

Az eddigiekben ugyan már szóba került a bűnbánati zsoltárok teológiai értelmezése, azonban célszerű röviden áttekinteni magát a folyamatot és néhány jellemzőjét. A bűnbánat szentségének részletes teológiáját a skolasztika dolgozta ki: 1120-ban Lüttichi Algerius már kifejezetten szentségnek mondta. A skolasztika tanításait véglegesen Szent Bonaventura és Aquinói Szent Tamás dolgozta ki. Az üdvösség kegyelmeit az egyház hordozza, azért amint a bűnben lényegében benne van a vétség a megváltott emberi közösség, az egyház ellen, úgy a kiengesztelődés is az egyházon keresztül megy végbe. Tertullianus úgy fejezte ki magát, hogy az egyházzal való kibékülés adja a megbocsátást. A trienti zsinat elvetette Luther nézeteit, aki azt hirdette, hogy az egyéni gyónás nem isteni rendelés alapján került bele az egyházi gyakorlatba, hanem a IV. lateráni zsinat vezette be. Luther azt is hangoztatta, hogy a pap legfeljebb csak értelmezi az Istentől kapott megbocsátást, de nem igazi hatalommal oldoz fel. A zsinat ezzel szemben igazi szentségről beszélt, a feloldozó hatalom a papnál a fölszentelés és az egyház küldetése alapján van meg.²⁷ A bűnvallomás címzettje az egyház, mint ahogy a bűn is az egyházat sérti azzal, hogy a vétkező gátolja a kegyelem tagokba áradását. Az 1494-es nyitrai egyházmegyei zsinat is egyértelműen fogalmaz: „A

foglalt Imádságok-közül, valamelyikét aitasosan el-mongyák, más Tizen-öt napi Búlchút, a' a nékik adatott Penitenciákból, irgalmason el-engedünk az Urban.”

²⁵ RMNy 2508A, Bécs, 1654, Cosmerovius

²⁶ Azonban latin nyelvű változataival is találkozunk még: RMNy 2656 Tyrnaviae, 1656, Flores piarum et devotorum precum [...], Katolikus imádságoskönyv, benne a hét bűnbánati zsoltár latinul, litániába ágyazva (Septem psalmi poenitentiales cum litaniis, 105–126).

²⁷ Önálló fejezetben tárgyalja a tridenti zsinat határozatai között: RONKOVICS David, *Canones et decreta sacro-sancti et oecumenici Concilii Tridentini*, Cassoviae, 1749, 94–112: Sessio XIV. Sub Iulio III. Pont max. XIV. Die XXV. Nov. MDLI, Doctrina de Sanctissimis Poenitentiae, et extremae unctionis Sacramentis. Ugyanitt beszél a hét bűnbánati zsoltár szerepéről, jelentőségéről, kiemelve az 50. psalmust.

harmadik szentség a gyónás.” A nagyszombati egyházmegyei zsinat 1560-ban panaszolja, hogy az „eretnekek” el akarják rabolni a gyónás szentségét.²⁸

3.

Érdemes röviden áttekinteni az 51. zsoltár 16-17. századi protestáns előzményeit, mivel így jobban kirajzolódik liturgikus-irodalomtörténeti-himnológiai kontextusa, mindez pedig az *Epicédium* zsoltárparafraziséjának értelmezéséhez is hozzájárulhat. Jól mutatja, hogy már az 1560-as kiadású Huszár Gál-énekeskönyvben ott találjuk annak négy változatát.²⁹ Az első egyes szám első személyű (En az bűnben fogantattam), a második többes szám első személyű (Mindenható Ur Isten szüünc retteg büntelen), a harmadik szintén többes szám első személyű (Legy irgalmas Vr Isten minekünc), a negyedik egyes szám első személyű (Atya Vr Isten könyörűly raitam). Huszár Gál mind a négy szöveghez közöl kottát is, négy különböző dallamot. A Váradi-énekeskönyv 1566-ban is közli az 51. zsoltár három azon változatát, amelyet Huszár Gál is kinyomtatott 1560-ban.³⁰ Huszár Gál Komjáti-énekeskönyve 1574-ben ugyancsak közli a négy változatot.³¹ Bornemisza Péter hatalmas antológiája is közöl három változatot: VR Isten irgalmazz nekem, Mindenható VR ISTEN szüünc retteg szün-

²⁸ A vonatkozó hatalmas szakirodalomból csak egy viszonylag újabb összefoglalást emelünk ki: Heinrich DENZINGER, Peter HÜNERMANN, *Hitvallások és az Egyház tanítóhivatalának megnyilatkozásai*, szerk. Burger Ferenc, Bányterenyé – Budapest, Örökmécs Kiadó – Szent István Társulat, 2004; A trentói végzések irodalmi hatásáról részletesen: *Die Zeit der Konfessionen (1530-/1620/30)*, hrsg. von Marc Venard, Basel-Freiburg-Wien, Herder, 1992. (*Die Geschichte des Christentums – Religion, Politik, Kultur*, Bd. 8.)

²⁹ HUSZÁR GÁL, *A Keresztyéni Gyülekezetben való isteni dicheretec*, [Debrecen], 1560, A kísérő tanulmányt írta Borsa Gedeon, A faksimile szövegét gondozta Varjas Béla, Budapest, A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete, 1983, Bibliotheca Hungarica Antiqua XII. T2v–V2r.

³⁰ *A Keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséretetek*, Várad, 1566, A kísérő tanulmányt írta SCHULEK Tibor, a faksimile szövegét gondozta VARJAS Béla, Budapest, A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete, 1975, 73–77. Schulek Tibor megállapítása szerint az első forrása Hegenwald Erhard, a második szerzője Szegedi Lajos, a harmadik pedig Hartyáni Imre munkája.

³¹ HUSZÁR GÁL, *A keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséretetek és imádságok*, Hubert Gabriella tanulmányával, Budapest, A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete, 1986, Bibliotheca Hungarica Antiqua XIII, LVIIIV–LXV, CCCXXXIV–CCCXXXIIIV

telen, Atya VR Isten könyörülly raytam.³²

Az *Epicédium*hoz közeli kortárs magyar irodalomban is igen ismert volt az 51. zsoltár más feldolgozása, erre 1597-ben találunk példát. Debrecenben jelent meg egy latin című, de magyar nyelvű kis verseskönyv, amelyet valószínűleg Újfalvi Imre állított össze, szerkesztett, bár forrásairól nem tudunk sokat.³³ A kis kötet nyolc szöveg-egységet tartalmaz, ebből az első prózai, a többi verses imádság. A kötet keletkezését, hangvételét egészében biztosan alakította a közelmúlt, az 1594-es háború, amely viszonylag közelről sújtotta Debrecen környékét is. Az első prózai imádság pontos történelmi utalásai erre vonatkoznak, a nemrég pusztító ellenség a várost, egyházát újra ne sanyargassa a környék falvaival és az országgal együtt (Oltalmaz meg minket-is Uram Isten Varasunkkal, Ecclesiankkal, es hazunk nepeuel egyetemben [...] mind most s-mind ennek utanna valo időkben idegen nepeknek ki ütesektül, kaar tetelektül es fegyuerektül). Az 5. verses imádság egyértelműen utal az 1594-es történelmi eseményekre, az ekkori háborúra, különösen a tatárok betörésére és pusztításaira: *Az Magyar Országghi Ecclesianak Keserues panaßßa, mellyet tött az Tatar ellen, 1594.* Debrecenben ezt az imádságot akkoriban az is aktualizálhatta – három évvel az események után –, hogy éppen a közvetlen környéken, Hosszúpályinál zajlott le az a csata, amelyben a tatárokkal vívott küzdelemben elesett Balassi Ferenc is.³⁴ A kis kötet kiadójaként Újfalvi tudatosan idézhette fel a közelmúlt pusztító emlékét és helyezte el benne a nemzetéért imádkozó könyörgést. A vers szerzője valószínűleg Egri Miklós, nagyszöllősi prédikátor volt.³⁵ A szerző így közelről láthatta az országra rontó tatárságot, hiszen az

³² BORNEMISZA Péter, *Énekek három rendbe: külömb külömb felec, Detrekok várába*, MDLXXXII. A kísérő tanulmányt írta Kovács Sándor Iván, A faksimile szövegét gondozta Varjas Béla, Budapest Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Intézete, 1964, Bibliotheca Hungarica Antiqua, VI. CIV–CIIIr.

³³ *Gratiarum actio cum adiuncta precatone, pro universis acceptis et accipiendis Spritualibus et Corporalibus Dei optimi beneficiis etc.*, Debrecenben, M. DIIC. RMNy 798. A mű eredetije a Hallei Magyar Könyvtárban van, hasonmását Obál Béla adta ki: *Hungarica Vitebergensia, Libri unici ex Bibliotheca Nationis Hungaricae Universitatis Halensis cum Vitebergensi consociatae*, Phototypice describendos curavit ediditque Dr. Béla Obál, Professor extraordin. Theol. Academiae A. C. Eperiesiensis, Halis Saxonum, Typis Wischani et Burkhardtii, MDCCCCIC.

³⁴ *Epicédium*, 1994, Szentmártoni Szabó, 81. Az idézett források egyértelműen bizonyítják a csatahelyet (Hosszúpályi) és ott Balassi Ferenc halálát.

³⁵ Vö. RMKT, XVII. század, 1. *A tizenöt éves háború, Bocskay és Báthori Gábor korának költészete*, Sajtó alá rendezte Bisztray Gyula, Klaniczay Tibor, Nagy Lajos, Stoll Béla, Bp., Akadémiai Kiadó, 1959, 28–30, 501–502.

ezen a vidéken haladt keresztül. Az imádságban az allegorikus magyar egyház könyörög saját egyháza és nemzete szószólójaként, kérlelve az Urat, adja vissza néki hajdani nagyságát. Hatodikként ezt követi a kötetben az LI. Soltár, amelynek ötversszakos változata került bele a kötetbe: VR Isten irgalmazz nekem, te irgalmassagod szerint [...]. Az áttekintésből rekonstruálható, hogy az 1597-es kötet szövegét Újfalvi Imre a Komjáti-énekeskönyvből vagy Bornemisza énekeskönyvéből vehette. (Kis változtatásokkal ugyanez a szöveg kerül át majd a nevezetes, 1602-es *Keresztyéni Énekek* című debreceni kötetbe.)

Az előző imádsággal úgy függ össze itt az LI. zsoltár, hogy az közösségi imádság, ez pedig soliloquikus bűnvalló könyörgés, de minden további nélkül értelmezhető a tatárok dúlása miatti történelmi helyzetre is. A hetedik a XLVI. zsoltár: *Erős várunk nekünk az Isten,* ami visszautal Egri Miklós versére, ugyanakkor köztudottan Luther fordítását használja fel: Ein feste Burg ist unser Gott. Visszautal Egri Miklós versére, mert az ellenségein győzedelmeskedő, gonoszt lebíró Jézus segedelmében biztos, azért könyörög buzgó lélekkel. 1588-ban jelenik meg Debrecenben a *Fons vitae* című kiadvány, amely tulajdonképpen bibliai idézetek tematikus gyűjteménye, illetve az ezekre írott imádságok sorozata.³⁶ Ebben olvashatjuk az 51. zsoltár prózai fordítását, illetve az erre épülő imádságot: *Psalmus LI. mellyben az hiv ember büneinek ismerete és vallasa van, Az Istent keri, Hogi neki irgalmazzon.* 1602-ben adja ki Debrecenben Újfalvi Imre nevezetes énekeskönyvét *Keresztyéni énekek* címmel, amely ugyancsak tartalmazza az 51. zsoltár négy változatát: VR Isten irgalmazz nekem, Legy irgalmas Vr Isten minekünk, Atya Vr Isten könyörül raytam te nagy jo voltodert, Mindenható VR Isten bívünk retteg büntelen.³⁷ Láthatjuk, hogy az 51. zsoltár folyamatosan jelen van a protestáns gyülekezeti énekeskönyvekben, liturgikus költészetben, méghozzá *erőteljesen bűnbánati, bűnvalló jelleggel értelmezve.* A számba vett változatok két típusra oszthatók: az egyik szigorúan soliloquikusan magánimádság, bensőséges bűnvalló, vezeklő tulajdonságokkal, erőteljes affektivitással, léttörténet áttekintésével. A másik közösségi jellegű, az imádság, az imádkozó valamely közösség megszólítója, képviselője, ugyanazzal a bűnvalló, vezeklő szándékkal, de a számba vett bűnök is inkább közösségi jellegűek. Látható, az *Epicedium* kiadása előtt, de közvetlen utána is jelen van az 51. zsoltár bűnbánati értelme-

³⁶ RMNy 446

³⁷ ÚJFALVI Imre, *Keresztyéni énekek*, Debrecen, 1602, Ács Pál tanulmánya, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete, Országos Széchényi Könyvtár, *Bibliotheca Hungarica Antiqua*, XXXVIII., 34r– 36r. Újfalvi három zsoltárváltozatot a Komjáti-énekeskönyvből vagy Bornemisztól vett át, a negyediket pedig Huszár Gál 1560-as debreceni kötetéből.

zéssel kiadványok sokaságában. Balassi 51. zsoltára terjedelmében lényegesen hosszabb, mint a zsoltár bármely másik változata ebben a korszakban a hazai protestantizmus énekköltészetében, imádságirodalmában. Tizenkét Balassi-strófából áll, összesen száznyolc sornyi terjedelemben, ez a bűnbánati zsoltár soliloquikus magánimádság. A nyolcadik versszak gondolatmenete, érvrendszere, nyelvi fordulatai szinte teljesen azonosak a protestantizmus úrvacsorai liturgiájában elhangzó közös bűnvalló imádság-könyörgés jellemzőivel.

*Teremts ismét bennem,
Teremtő Istenem,
Tiszta szívet kegyessen,
Fúdd belém ismét,
Hogy nagy szívem szerént
Lelkem igazt szeressen,
Engem, romlott szegént
Rossz érdemem szerént
Haragod elé ne vessen*

Az idézett versszak azonban nemcsak Balassi privátimádsága marad, hiszen a 16-17. századi protestáns ágendák, szertartáskönyvek közlik az úrvacsora vételekor mondandó *közös bűnvalló imádságot*, amelyet az egész gyülekezet mond. Ezeknek a szövege viszont szinte teljesen azonos érvelésű és nyelvezetű, mint Balassi verse. (Ne feledjük, az úrvacsora a protestantizmus egyik szentsége, s ennek vétele előtt – ahhoz szorosan illeszkedve – szükséges a közös bűnbánat és bűnvallás gyakorlása, kinyilvánítása, ennek meghatározó eleme az 51. zsoltár liturgikus, verbális alkalmazása. Ez úgyis értelmezhető, hogy az egykori szentségnek tartott bűnbánat/bűnbocsánat új jelentést kapott az úrvacsora protestáns sacramentum-értelmezésében, mint annak verbális instrumentuma.) Idézzük 1622-ből Milotai Nyilas István *Agendáját*: „Örök mindenható Felséges Vr Isten: en begény meg nyomorodot bünös ember vallást tebek te bent felsegednek előtte. Mert en tegedet megh bantottalak sok fertelmes büneimmel, ugy-mint gonosz bömmal, bandekommal, latasommal, hallasommal, irigysegemmel, mordsagommal, bitkos atkos-voltommal, harag tartasommal, hamissan Hütömet gyakran mondasommal, fele-baratimhoz valo engedetlensegemmel, es gyülölsegemmel, az te β. ajandekiddal valo gonoszul élesemmel, keresztyéni tisztemben es hivatalomban valo resten el jarasommal. Ezekkel es több meg βámlálhatatlan sok titkos es nyilván valo vetkeimmel tegedet en Istenemet megh bantottalak: melto haragra es boβbuállásra inditottalak. De mivel hogy egyedül csak te vagj a megterö bünösökön könyörülö Isten, annakokáért alazatoson könjörgök te β. felsegednek, hogy a te igaz igereted βerint, meljben azt fogattad minekünk, hogy **valamely oraban a bünös ember te**

hozzad fel kiáltand, meg halgatod, es az ő álnoksagirol többbe meg nem emlekezel, bocsasd meg az en bűneimet az te berelmes fiadnak vére hullásával, mosd meg bűneimnek rutsagat, artatlansagaval fedzgedessed vétkeimnek fertelmét. **Teremts uy Bivet lelket Vram en bennem, es az β. Lelek Vr Iystent ne ved el en tölem, de sőt inkab rebeltess az β. Lelek Istennek ajandekiban, es Bentely meg lelkemben testemben [...].**³⁸ Mindezt azért érdemes felidézni, hogy világosan lássuk a zsoltár spiritualitásának individuális jellemzőit, de a korszak protestáns közösségi liturgikus, euchetikai paradigmájába való illeszkedésének tényét is.³⁹

4.

Még egy katolikus kiadványtípusban van jelen a 17. században a hét bűnbánati zsoltár: a Balassi–Rimay istenes énekekben. Az 1633-as bécsi kiadásban olvashatjuk a teljes ciklust a kötet második részeként (51–62): *Keovetkezik Szent David penitentia tarto soltara*. A cím alatt idézet áll: „Meg ne emlékezzél Uram vétkeinkrül, sem az mi Atyáink vétkeirül: és boszszút ne állj rajtunk bűneinkért.”⁴⁰ Köztudott, hogy ez a kiadás megváltoztatja az *Epicédium* szerke-

³⁸ MILOTAI NYILAS István, *Agenda, az az anyaszentegyhazbali szolgálat szerint valo czelekedet, melyben [...] az szent keresztységnek es az Vr vaczorájának ki szolgaltatásának [...] mogya meg iratik*, Kolozsvár, 1622, 145. RMK I 525 Az 1597-es debreceni kötetben lévő 51. zsoltár 3. versszaka ugyancsak erősen hasonlít az úrvacsorai bűnvalló imádság szövegére: Ne nezd Uram bűneimet,/ töröld el minden vetkemet,/ teremts bennem tißta Bivet,/ es adgy ennekem Szent Lelket,/ ne ves el engem előled,/ es ne vedd-el tülem Bent Lelked,/ adgy ennekem üdvösseget,/ es iora viselő Bent Lelket. Az imádság-formula olyannyira tartós maradt, hogy a jelenleg használatos református úrvacsorai ágendában – ugyancsak közös bűnvalló imádságként – ehhez nagyon hasonló szöveget találunk: Könyörülj rajtam, én Istenem, a Te kegyelmesség szerint és töröld el az én bűneimet! Tiszta szívet teremts bennem és az erős lelket újítsd meg bennem! Ámen.

³⁹ Rimay Epicédiumáról összefoglalóan: IMRE Mihály, Apoteózis és üdvözülés Rimay János Balassi-epicédiumában = Uő. *Utak Herborn és Nápoly között. Tanulmányok a 16-18. századi protestantizmus irodalmából*, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, 2015, 315–365.

⁴⁰ Hasonmás kiadása megjelent: *Gyarmati Balassa Bálintnak istenes éneki*, Bécs, 1633, Armando Nuzzo tanulmánya, Bibliotheca Hungarica Antiqua XXIX, Budapest, Balassi Kiadó, MTA Irodalomtudományi Intézete, 1994. Az 1699-es nagyszombati kiadás ugyancsak tartalmazza a hét bűnbánati zsoltárt. Az istenes énekek protestáns kiadásai viszont sehol sem közlik a hét bűnbánati zsoltárt, és az 51. psalmus szövege soha sem Pázmány szövegváltozata, hanem mindig az Epicédiumé, vagyis felekezetiileg a protestáns változatot részesítik előnyben.

zetét, radikálisan átalakítja, bár ennek tárgyalása most nem célunk. Meglepő módon, az 51. zsoltárnak *három változatát is olvashatjuk a kötetben*. Az első a 45–48. lapon szerepel, egy egész oldalas metszet után, ami ikonográfiai jelentéstöbbletet ad a szövegnek: a kép a halott Krisztust ölében tartó Máriát ábrázolja. A kép határozott krisztológiai utalás Balassi halálára, amely az Athleta Christi értelmezést is megengedi. (A metszet fölött olvasható: Halála előtt való betegségében ezt az 50. Psalmust fordította. A képet és a szöveget is határozottan Balassihoz kapcsolja.) A szöveg – apróbb eltérésekkel – megegyezik az *Epicédium*ban olvashatóval. A második változat az *Epicédium* részeként szerepel, jelentős szövegeltérést tapasztalhatunk az első változattal összehasonlítva. Ez lényegében azonos Pázmány *Imádságos könyvének* szövegváltozatával. A szövegösszevetés meggyőző bennünket arról, hogy a leglényegesebb eltérés a protestáns és katolikus tanrendszer *eredendő bűnre vonatkozó megállapításai között van*. Palásthy Krisztina már fölismerte a teológiai szempontú összehasonlítás fontosságát és megállapította, hogy Pázmány változtatott Balassi/Rimay szövegén.⁴¹ A 4–5. strófa különbségei mutatják az eltérő teológiai álláspontokat.⁴² Ennek lényege, hogy az eredendő bűn – az első emberpár vétke nyomán – természetünk öröklött romlottsága már születésünktől kezdve, mely a lélek minden részére elhatott, azokat a cselekedeteket termi bennünk, amelyek a test cselekedetei. Az ember testestől-lelkestől részese ennek az állapotnak. Kétségtelen, hogy Rimay/Balassi változata inkább a testi megromlottóságot hangsúlyozza, míg Pázmány a lélek megfertőztetését tekinti súlyosabbnak. Azt nagyon nehéz lenne bizonyosan megválaszolni, hogy az *Epicédium* 51. zsoltárának – kétségtelenül protestáns színezetű – teológiai jellemzőit valóban (az egyébként 1586-ban katolizált!) Balassi formálta ki, vagy éppen szerepe lehetett az evangélikus Rimay Jánosnak. Ráadásul az 51. psalmusnak még egy harmadik változata is szerepel a kötetben. Ez ikonográfiailag is erős jelentést kap, mivel a szöveg elé helyezték el a megfeszített Jézust ábrázoló képet, rajta láthatók a szenvedéstörténetben ismert kízóeszközök.

⁴¹ PALÁSTHY, 2016, 84–87.

⁴² *Epicédium*: Ha tellyes éltemben/Bünt tettem mindenben/ Bizony pokolra megyec,/Mert még létem előtt/Testem meg fertezett/ O Istenem már megyec. // Engem mert vétkéuel/ Anyám éltetett el/ Mehében hogy hordozott,/ Vétket te pedig bánysz,/ Igazt Beretß kéuánß/ Ki tißta Biuet hozott,/ Hogy életre adál/ Azonnal oktatál/ Mint értenem titkodot. Pázmány nyomán: Ha tellyes éltemben estem sok vétkekben/ bizony pokolra mégyek. / Mert még létem előtt,/ lelkem meg-fertezettet: / Oh Istenem, már mégyek? // Még anyám méhében/ esém nagy vétkekben,/ érdemlém haragodat./ De te, ki vétket bánysz,/ igazt Beretß, kívánß,/ mutatván jó-vóltodot:/ Hogy életre adál,/ azonnal oktatál,/ mint érteném titkodat.

(Korbács, ecetes szivacs, lándzsa.) A kiadás így helyezi variáltan is ikonográfiai és textuális értelmezői mezőbe a psalmust. Meglepő, de mindhárom 51. zsoltár eltérő szöveggel került a kiadványba: az első kettő majdnem teljesen azonos az *Epicédium*, illetve Pázmány *Imádságos könyvének* szövegével, a harmadik változat pedig Rimay János átdolgozása. (Ennek részletes bemutatására most nem vállalkozunk, bár a Rimay-filológiának súlyos adóssága ez a vizsgálat mind a mai napig.) Annyit biztosan tudunk, hogy Rimay zsoltárátköltése Buchananat forrásként használta fel. Azt is tudjuk, hogy más – korábbi és későbbi – kiadásokban, szövegváltozatokban a zsoltár előtt állt egy terjedelmes prózai propositó (*Psalmi LI. Periphrastica explanatio*, ez itt hiányzik!), amely az igazi, helyes bűnbánatra figyelmeztet. Joggal mondja azt a kritikai kiadásban Eckhardt Sándor, hogy ez a bevezető erősen protestáns színezetű: „A bevezető szöveg határozottan katolikus- és szerzetesellenes szempontot hangsúlyoz, amikor a „csoportos, görcsös és horgas regula” ellen kel ki.” Vagyis a bűnbánat értelmezésének és gyakorlásának katolikus, szerzetesi formáját utasítja el.⁴³ A bécsi kiadás ezt a prózai bevezetőt elhagyja, nyilván a kiadó (nagy valószínűséggel Ferencffy Lőrinc) érzékelte annak felekezeti

⁴³ *Rimay János összes művei*, Összeállította Eckhardt Sándor, Budapest, Akadémiai Kiadó, 202. Az istenes énekek katolikus kiadásai érezték a protestáns felekezeti töltetet, ezért hagyták azt el, míg számos 17. századi protestáns kiadó közli a Psalmi LI. Periphrastica explanatiót. Vö. Dézsi Lajos, Balassa és Rimay istenes énekeinek bibliographiája, Budapest, 1905. (Az idézett szöveg egyébként bőven ontja a körmönfont, manierista szövegalkotás jellemzőit.) RMK I. 1207, *Istenes énekek*, Pozsony, 1676, 106: „Mint hogy Isten ellen sok ezer képpen való mindennapi vétkeinknek szám-talanságihoz képest, semmire nintsen nagyobb szükségünk töredelmes szivből kívánczó szüntelenül való poenitentzia tartásunknál, és bűnünknek: dögleteességével ellenünk ingerlett Istennek, haragja hiv kérlelésenél, szükség ennek a’ dolognak valóságos modgyát, sima és igyenes reguláját, bizonyos úttyát is meg-tanulunk, s’ mindenkor előttünk tartanunk hogy ennek az igen felette szükséges dologban való módnak Isten ígéből előnkben adatott, és ő felségének tetszésére szabattott ép reguláját, illetlen todalékokkal nem illetvén, vakon és vakmerőn valami tsoportos, görtsös és horgas regulat ne kövessünk: Melly jó régulának Isten tekinteti előtt minden állapottyában való szép egyenességet, jó ábrázat mutató tükörét, miért hogy minden úisággal talált emberi tévelygésből való todalékok előtt, Szent Lélek vezérlése által meg-iratott, s nekünk követésre példájul adatott, Szent Dávid királynak, ötvenedgyedik poenitentia tartó Soltárában, részenként való épséggel fel-lelhettyük, az igaz poenitentia tartásnak regulájában nem szükség ez ellen más regulák után elménket hajtannunk, de uétkeink terhe súlyosító faldalmainkba, szivünk töredelmességével, s lelkünk alázatosságával, így kell s’ dologban edgyüt Szent Dávid Királlyal, s magának ő. Sz. Felsőségnek, az Úr Istennek szollanunk.”

töltetét.⁴⁴ Kérdéses, hogy a három szöveg konfesszionálisan mennyire koherens jelentésű; az elmondottakból megállapítható, hogy van közöttük kisebb-nagyobb árnyalatnyi különbség, enyhe feszültség, de a kiadó ezeket vállalhatóan ítélte egymás mellett elhelyezve is. Az erőteljes – ikonográfiai és textuális eszközöket alkalmazó – katolikus tematizáció olyan kompozíciót teremtett, amely meggyengítette a protestáns eredetű részelemek jelentését, érvényesülését.

Az 1994-es hasonmás kiadást kísérő tanulmányban joggal beszél arról Armando Nuzzo, hogy „... a XVII. századi *Balassi*-kiadások „katolikus” vonalát képviseli...”, erre utalnak metszetei, szövegválogatása és maga a kiadó is. Ugyancsak ezt a katolikus jelentéskört erősíti a Balassi Ferenc haláláról szóló rész előtt álló egészoldalas fametszet, amely Szent László királyt ábrázolja és annak határozottan hagiográfikus jelentést ad. Ebben a kiadó-szerkesztő megindokolja, hogy másodszor már a bűnbánati zsoltárok ciklusába illeszti a verset, mintegy újra kontextualizálja azt: „Ez ötvenedik psalmus; mivelhogy szent David Királynak az hét penitencia tarto Soltári közzül egyik: Jó és heles alkalmatosságért, az több psalmusok is, mellyek hasonló versek modgyára fordittattanak ide helyheztettenek.” Ezzel a kompozíciós technikával a hét bűnbánati zsoltár együttese egészében mintegy Balassi Bálint vezeklő, bűnbánó lelkiségének lesz a hordozója, kifejezője, a versciklusnak Bálint a „beszélője”. Ez az eljárás egészen különleges státusba juttatja a hét bűnbánati zsoltárt, szorosan Bálint-hoz kapcsolja, *ehhez foghatóbb később formálódó utóéletében sehol sem találunk*. Ennek persze az az előfeltétele, hogy a kiadó-szerkesztő az *Epicédium* kompozícióját gyökeresen megváltoztatja, teljesen új jelentést teremt a Rimay-mű elemeiből, ebben a jelentésteremtésben így fontos szerepet kapnak a zsoltárok.⁴⁵

5.

Nem véletlen, hogy a kezdődő reformáció különleges figyelmet fordít a hét bűnbánati zsoltárra. Korábbi liturgikus, teológiai jelentésük átalakítása folyamatosan megfigyelhető. Különösen két bűnbánati zsoltár kap nagy nyomatókat, a 130. és az 51., ugyanis kiemelkedő szerepük volt a katolikus bűnbánati liturgiában, ezektől a szerepük-

⁴⁴ Az 1699-es, nagyszombati kiadású istenes énekek ugyanilyen szerkezetű, benne a hét bűnbánati zsoltár az *Epicédium* részeként, az 50(51.) psalmus ugyanúgy háromszor szerepel. Annyi mindössze a különbség, hogy itt nem a Rimay-vers (Könyörülj én rajtam, Úr Isten, s irgalmazz) elé helyezték a megfeszített Jézust ábrázoló metszetet.

⁴⁵ Igaza van abban a tekintetben Armando Nuzzonak, hogy „A bécsi kiadás, ez a sajátos mozaik, a szó szoros értelmében vett montázs [...]” Nuzzo, 1994, 26.

7. ábra. Luther hét bűnbánati zsoltárának címlapja

től, jelentésüktől kellett azokat megfosztani, új jelentést adni.⁴⁶ Luther már a 130. kapcsán fogalmazza meg: „Iste psalmus est de electissimis et principalibus psalmis, qui tractat illum principalem locum doctrinae nostrae, nempe iustificationem [...] quia isto articulo stante stat ecclesia, ruente ruit ecclesia.”

Már 1523–24-ben gyülekezeti éneknek feldolgozta és kommentálta azokat. Spalatinhoz intézett levelében ennek okait részletesen ki is fejtette, a bűnbánati zsoltárkiadások előszavában pedig kategorikusan fogalmaz, vagyis a bűnbánati zsoltár nem az üdvözülés eszköze. (Heilsvermittlung, Heilmittel) Tulajdonképpen a hét bűnbánati zsoltár volt az első része Luther bibliafordítói munkájának, ami

⁴⁶ BROSEDER, Johann, „Aus tiefer Not schrei ich zu dir” Theologische Marginalien zu den Eingangsversen von Luthers gleichnamigem Lied = *Luturgie und Dichtung Ein interdisziplinäres Kompendium*, Hrsg. H. Becker, R. Kaczinsky, Sankt Ottilien, EOS-Verlag, 1983, 645–657; M. Jenny, Vom Psalmlied zum Glaubenslied – Vom Glaubenslied zum Psalmlied, *Historische und aktuelle Probleme von Luthers „Aus tiefer Not schrei ich zu dir”*, *Musik, und Kirche* 49 (1979), 267–278.

1517-ban meg is jelent nyomtatásban, 1519-ben újra kiadta.⁴⁷ Csak ezt követően, 1524-ben jelent meg az első *Psalter Deutsch*, ahol már a bűnbánati zsoltárok önálló egysége megszűnik, az egységes Kirchengesangbuchnak – a maguk helyén – részei.⁴⁸ Kálvin az *Institutio* Harmadik könyvének harmadik és negyedik fejezetében foglalkozik a kérdéssel: *A hit által való újjászületésről és a bűnbánatról* címmel. Hevesen elutasítja a bűnvallás szentségként való értelmezését, amint a papi hivatal korlátlan feloldozó szerepét is. „Hiszen az Úr – és csakis Ő –, aki a bűnöket megbocsátja, ahogyan ez olvasható a két bűnbánati zsoltárban, a 32-ben és az 51-ben: Az én bűnömet tenéked megjelentettem és az én hamisságomat el nem fedeztem és mondék: Megvallom én ellenem az én álnokságomat az Urnak és te megbocsátottad az én bűneimnek hamisságát. Könyörülj rajtam én Istenem a te irgalmasságod szerint. Ezt a bűnvallást, amit csak Istennek teszünk, az emberek előtt való önkéntes bűnvallás követi, valahányszor azt Isten dicsősége, vagy a magunk megalázása úgy kívánja. [...] a pap szava után nyilvánosan vallja meg a nép a bűneit a templomban.” Külön kitér a skolasztika hibáira: Kezdetben hozzáfogtak a bűnök összeszámlálásához és azokat ágakra, ágacskákra, hajtásokra és lombokra osztották a gyóntatóktól tanult formulák szerint, majd hozzákapcsolták ezekhez a minőségeket, mennyiségeket és körülményeket, vagyis lelketlen dialektikai tankönyvet csináltak a bűnvallásból/bűnbánatból. Kifogásait így összegezi Kálvin: a tanítás helyébe a szertartást, a ceremóniát teszik. Azt állítják, ahhoz, hogy a bűnökért megfizessünk, sok eszköz áll rendelkezésre: böjtölés, áldozatok, képmutató liturgia, litániák és szertartási énekek; ezzé silányították, degradálták a hét bűnbánati zsoltárt is.⁴⁹ Ezt követően

⁴⁷ Ennek előszavában még ágostonos szerzetesnek mondja magát: Augustiner zu Wittenberg. *Die sieben Bußpsalmen mit deutscher Auslegung*, Wittenberg, 1517. Ugyancsak a bűnbánat kérdése foglalkoztatta nagy súllyal az 1517. október 31-én elmondott disputációjában: *Disputatio pro declaratione virtutis indulgentiarum*. Vö. Mario FLORIN, *Ein haß uber den alten menschen und eyn suchen des lebens yn dem newen menschen: Luthers Auslegung der Sieben Bußpsalmen (1517 und 1525)*; mit einem Exkurs über Luther und die Theologia Deutsch, Bern, Lang, 1989.

⁴⁸ A 16. században viszont még sokszor kiadják Luther után a bűnbánati zsoltárok egy-egy darabját, különösen az 51. jelenik meg gyakran németül, de latinul is, olykor kétnyelvű változatban. Ebben igen szorgos és kezdeményező volt Georg Maior a század második felében. Ezek a kiadások gyakran polemikusak, vitatva a szentség-értelmezést és a liturgikus-ceremoniális funkciót.

⁴⁹ A szó szerinti Kálvin idézetek forrása: KÁLVIN János, *A keresztyén vallás rendszere*, Fordították: Ceglédi Sándor, Rábold Gusztáv, Antal Géza, Borsos István, Pápa, Ref. Főiskolai Nyomda, 1909, Harmadik Könyv, IV. fejezet, 595–641.

az egész 16-17. században folyamatos a protestáns-katolikus polémia a hét bűnbánati zsoltár teológiai-liturgikus-himnológiai szerepéről, mindkét fél változó intenzitással fejtette ki álláspontját. Megtaláljuk az idevágó határozatokat az alapvető hitvallási iratokban, zsinati határozatokban. Az erőteljes svájci hatásokat – különösen Bullingerét – mutató, 1567-es debreceni zsinat is jelentős teret szentel a szentségek értelmezésének (*Confessio Fidei Christianae, A' Keresztyéni Hitről való Vallás-tétel*) A XVI. fejezet foglalkozik a bűnvallással, bűnbocsánattal: A' Penitenziáról, és az Embernek Meg-téréséről. Határozottan elutasítja a bűnbánat-bűnbocsánat szentségként való értelmezését, a gyónás minden formáját, a papnak abban játszott szerepét, még inkább a pápa penitencia kiszabásában játszott illetékességét. 107: „Hiszszük pediglen ez valóságos vallás-tételt, melly egyedül Isten előtt léssen, vagy kiváltképpen a' bűnös ember és az Isten között, avagy nyilván a templomban, a' hol a' bűnösöknek közönséges vallás-tétele léssen, elegendőnek lenni, nem is szükséges, hogy valaki a' bűnök botsánatjáért, bűneit meg-vallja a' Papnak, súgván az ő fülében, hogy viszont kéznek reá vetésével halljon ő tőle óldozást, azért, mert e' dolognak sem parantsolatja sohol, sem példája nintsen a' Szent Írásban. [...] Nem is ítéljük, hogy az óldozás ennyivel hathatóbb legyen, hogy valakinek fülében, avagy fejére sugattatik kiváltképpen. Mindazáltal ítéljük, hogy Az Isten országának kultsairól, mellyeket a' Kristus adott az Apostoloknak, sokan tsuda dolgokat beßélnek, és azokból tsinálnak fegyvert, kópiát, Királyi-páltzát, Koronát és nagy Országokon sőt testen és lelken való hatalmat. [...] Kárhoztatjuk ismét a' Pápának a' penitenziáról való béres tudományát, és az ő kereskedése ellen, és kereskedő bütsú-osztása ellen a Simon Péternek ítéletit hozzuk elő: A' te pénzed te veled egyben veßben el, ki azt allítottad, hogy a' Szent Lélek ajándéka bereztetik pénzzel. – Damnamus imprimis lucrosam Papae de poenitentia doctrinam, & contra Simoniam ejus, Simoniacesque ejus indulgentias, illud usurpamus Simonis Petri judicium: Pecunia tua tecum sit in perditionem: quoniam donum Dei existimasti parari pecuniis. Vagynak némellyek, a' kik hét Sákramentumokat bámlálnak, kik közül a' Penitentiát, az egyházi rendet, nem a' Pápásokét, hanem az Apostolit, és az Házasságot esmérjük Istennek haßnos berezésének lenni, de nem Sakramentomnak. A' Bémálás és utolsó Kenés, emberi találmányok, melylyek nélkül minden kár nélkül el lehet az Eklklésia. Nintsenek is azok a' mi Eklésiánkban. [...] Minden kereskedést, melylyel a' Rómaiak a' Sákramentomok sáfarkodásában élnek, tellyességgel útáljuk. Minden Sákramentomoknak pedig az Isten ő-maga berezője és nem az ember.”⁵⁰ Félegyházi Tamás – sokszor kiadott – *Az kerezteni igaz hitnek reszeiről való tanitas [...]* című katekizmusa ugyancsak terjedelmesen tárgyalja a szentségeket

⁵⁰ 107., 113., 117., 201-203.

és hevesen elutasítja a bűnbánat/bűnbocsánat sacramentumként való értelmezését.⁵¹

Némiképpen eltérő az evangélikusok magatartása a hét bűnbánati zsoltár kiadása és értelmezése tekintetében. Ismeretes, hogy Mihálykó János, eperjesi evangélikus prédikátor 1609-ben kiad egy kötetet Bártfán, amelyről utóbb kiderül, hogy az tulajdonképpen Pázmány imádságos könyvének nagyobb részét használja fel, benne a hét bűnbánati zsoltár. Mihálykó forrásmegjelölés nélküli kiadására ingerülten reagál Pázmány imádságoskönyve második kiadásának előszavában.⁵² Az viszont igaz, hogy *Mihálykó nem változtatott a hét bűnbánati zsoltár Pázmánytól átvett szövegén, így az 50. is változatlan*, vagyis a katolikus eredendő bűn értelmezés olvasható abban. Pázmány ingerült kritikája nem zavarta Mihálykót, mert még öt alkalommal adta ki változatlan tartalommal a kötetet.⁵³

A nyugat-európai reformáció teológiai irodalma (exegetika, prédikációk), zsoltárköltészete, humanista költészete mind latinul, mind pedig különböző anyanyelvű változatokban rendkívül gazdag formáit teremtette meg a zsoltárköltészetnek. Ugyanakkor a hét bűnbánati zsoltár korábban együtt betöltött liturgikus értelmezését, jelentőségét visszaszorította, erősen módosította. A helvét irányzat ebben a tekintetben sokkal tartózkodóbb volt, e zsoltárcsoportnak nem tulajdonítottak szerepet, viszont a hugenotta zsoltárok fokozatosan hegemón helyzetbe kerültek.⁵⁴ A német reformáció latin és német nyelvű

⁵¹ Megjelenései: 1579., 1580., 1583., 1588., 1601. A gyónás elutasítását a Hany fele teuelyesek vagion az Papistaknak az Poenitentiaban? című fejezetben olvashatjuk: 237-247.

⁵² RMNy, 976; későbbi kiadásai is azonos szerkezetűek, közlik a zsoltárokat: RMNy 1229, 1620, RMNy 1442, 1629, RMNy 1459, 1630, RMNy 1818, 1640, RMNy 1942, 1642. Így ír az előszóban: „Az elmúlt esztendőben egy csekély indulattal el-ragadtatott eperjesi predikátor, maga nevével nagy részét ki-nyomtatá Bártfán az előbbi imádságos könyvecskémnek [...] Mikor pedig olvasni kezdettem volna, eszembe vöm, hogy sok helyen megszagatta, és az ő foltos tetszésének rongyával bé is tatarozta az én írásomat [...]”

⁵³ Mindez talán azt bizonyítja, hogy az eredendő bűn eltérő értelmezése Mihálykó számára kisebb jelentőségű volt.

⁵⁴ A monumentális szakirodalomból csak egyetlen összefoglaló művet emelünk ki, amely áttekintést ad a bűnbánati zsoltárok költészettörténeti, himnológiai sajátosságairól, szerepváltásairól: Inka BACH–Helmut GALLE, *Deutsche Psalmendichtung vom 16. bis zum 20. Jahrhundert, Untersuchungen zur Geschichte einer lyrischen Gattung*, Berlin–New York, Walter de Gruyter, 1989. A hugenotta zsoltárokra: *Der Genfer Psalter und seine Rezeption in Deutschland, der Schweiz und den Niederlanden 16-18. Jahrhundert*, Herausgegeben von Eckhard Grunewald, Henning P. Jürgens und Jan R. Luth, Tübingen, Max Niemeyer Verlag, 2004, Frühe Neuzeit Band 97.

költészete viszont bámulatosan sokoldalúan variálta a hét bűnbánati zsoltárt: Nikolaus Selnecker valóságos műfaji kísérletezést folytatott, a legkülönbélebb verses műfajokat hozta létre a zsoltárszövegekből latinul éppúgy, mint németül. Megszokottá válik, hogy a liturgikus szerepkörben használt zsoltárokat onnan kiléptetve autonóm esztétikai jelentéssel ruházzák fel, vagy e kettős funkciónak roppant gazdag átmeneti változatait hozzák létre. Egészen különleges változat születik 1632-ben, amelyet Magdeburg pusztító ostroma után írt névtelen szerzője *Die Bußpsalmen in Poesie gesetzt. Sampt angehengtem Trawerlied uber die klägliche Zerstörung der Löblichen und Uhralten Stadt Magdeburg* címmel. Minden zsoltár versszakonként más és más

Az újabb résztanulmányokból: Sonja MAYER, *Studien zu den lateinischen Bußpsalmen-Zyklen des 16. Jahrhunderts*, Augsburg, Wißner, 2004; Clare COSTLEY, *King'oo, Miserere mei: the penitential psalms in late medieval and early modern England*, Notre Dame, Ind. Univ. of Notre Dame Press, 2012. A nagyon sok forrásból csak néhányat mutatunk be. Georg MAIOR, *Enarratio septem psalmorum poenitentialium*, Wittenberg, 1565; Ennek készült egy változata, amely egyedül az 51. zsoltárt magyarázza, igen terjedelmes formában. (Außlegung des Vierden Bußpsalmen, welcher im Psalter der LI. ist. *Miserere mei Deus. Auß der Latinischen Außlegung Georgij Maioris... verdeutschet*, 1566, Nürnberg. Nicolaus Selnecker, *Paraphrasis Psalteri: Sive Carminum Davidicorum Libri quinque*. Henricopoli, 1573, Nikolaus Selnecker, In gratulationem et gratum deo honorem solennium nuptiarum [...] Henrici Iulii, [...] cum sereniss. electoris Sax. Augusti [...] filia Dorothea [...] celebratarum in[...] Guelphorum castello VVolferbyto, XXVI. sept. An. 85: editi psal. 129 & septem poenitentiales, Latinis versib. repetiti, & Germanicis melodijs comprehensi [...], Leipzig, bey Jo. Steinman, 1585, Johannes CHRISTOPHORUS, Rorarius, *Die Sieben Bußpsalmen des Königlichen Propheten Davids Reimweiß/ Zu sampt schönen darauff geordneten Gebettlein/ inn disen gefährlichen zeiten zu beten*, Augspurg, 1585; LAURENTIUS, Paul Die Sieben Bußpsalmen Davids: In 39 Predigten [...], Leipzig, Michael Lantzenberger, 1594; Franciscus BALDUINUS, *Psalmi poenitentiles*, Wittenberg, 1621, Werder DIEDERICH; *Die BußPsalmen/ in Poesie gesetzt; Sampt angehengtem Trawer Lied uber die klägliche Zerstörung der Löblichen und Uhralten Stadt Magdeburg*, Leipzig, Rehefeld, Elias, 1632. A prédikációs és meditációs imádságirodalomnak is alapja volt folyamatosan a hét bűnbánati zsoltár: Cunrad DIETERICH, *Poenitentialia Davidica: in unterschiedenen Predigten erkläret und ausgelegt/ Samt beygefügeten Lehren/ Vnterricht/ Trost/ Straff/ Ermahn- und Warnung [...] aus Grund Heiliger Göttlicher Schrifft [...] Hiebevor gehalten zu Ulm im Münster/ nun mehr aber auff Begehren in offnen Truck gegeben/*. Darin die vier letzten Buß-Psalmen begrieffen, Franckfurt am Maynn, Seyler, 1674; Justus GESENIUS, *Allerhand Christliche Gebete/ aus Herrn Habermanns/ Arnds/ Gerhards und andern Gebetbüchern/ sonderlich zusammengelesen: Nebenst den 7. Buß-Psalmen [...]*, Göttingen, Joachim Heinrich Schmid, 1677.

strófaformát használ, allegorikusan – néhol szinkretikusan mitologizálva – ábrázolja témáját; abban is sajátos, hogy egy adott történelmi eseményhez kötődik, és a bűnbánat egy katasztrófa magyarázata és következménye egyben.⁵⁵ A *Gemeindelied* és a *Kunstichtung* ketőssége kirajzolódik a német protestantizmus zsoltárköltészetében, és ez kihat a hét bűnbánati zsoltár feldolgozásaira is. Paul Fleming hét bűnbánati zsoltárának feldolgozását vizsgálva fogalmazza meg Franz Fromholzer és Jörg Wesche, hogy bekövetkezik a zsoltárköltészet „akadémizálódása” (Akademisierung der Psalmdichtung), amely a liturgikus funkció mellett/helyett az esztétikai igényt emeli, teszi egyre fontosabbá, legalábbis egyenrangúvá.⁵⁶ A 17. század fordulójától a protestantizmuson belüli kegyességi irányzatok (lutheranus pietizmus, református puritanizmus) egyre fogékonyabbá válnak a bűnbánati tartalmak, lelkeség kifejezésére, és ez néhány évtized alatt a hét bűnbánati zsoltárt új pozícióba helyezi.⁵⁷ Ez a folyamat látványosan először a német pietizmusban bontakozik ki, ezért arról kell most beszélnünk. Vizsgáltuk a német lutheranus énekes- és imádságoskönyveket, valamint a katekizmusokat ebből a szempontból. (Számos esetben egyetlen kiadványban egyesítették ezeket a „műfajokat”, olykor elkülönítve találjuk azokat. Természetesen csak áttekintő jellegű ez a vizsgálat, de ennek alapján is meggyőző eredményre jutottunk.) A 16. század második felében igen erős a bűnbánat/bűnvallás iránti gyanakvás, mivel szentségként való értelmezését elutasították, sok helyütt bírálják a katolicizmust, pápát. A kátéirodalom jól mutatja ezt a polemikus jelleget, de a vele időben párhuzamos – főként gyülekezeti használatú – énekeskönyvek is mellőzik ezt az elkülönített zsoltárcsoportot. Egyértelmű, hogy a hét bűnbánati zsol-

⁵⁵ Ismeretes, hogy a harmincéves háború során Tilly és Vallenstein csapatai hosszú ostrom után foglalták el a Magdeburgot és kegyetlen öldöklést, rombolást végeztek az elfoglalt városban.

⁵⁶ FRANZ FROMHOLZER – JÖRG WESCHE, „Ich bin nicht itzo ich” Flemings Psalmenübersetzung im Kontext der frühneuzeitlichen Buspraxis = *Was ein Poëte kan! Studien zum Werk von Paul Fleming (1609–1640)*, Hrg. Stefanie Arend und Claudius SITTIG, De Gruyter, 2012, 141–157.

⁵⁷ Az egész kérdéskörre átfogóan: Prózai kegyességi műfajok a kora újkorban Prédikáció, meditáció és imádság, Szerk. Fazakas Gergely, IMRE Mihály, SZÁRAZ Orsolya, *Studia Litteraria*, 2013/3-4. LII. évfolyam, 424 p, Imre Mihály, Szerkesztői előszó = Prózai kegyességi műfajok [...], 2013, 3–12. Johann Arndt a Vier Bücher vom wahren Christentumb c. művében így ír a bűnbánatról, amelyet a bűnbánati zsoltárok fejeznek ki: „[...] da der Mensch absterben solle/ der Hoffart/ dem Geitz/ der Wollust/ sich selbst verleugnen/ hassen/ [...] vnnd ein erschrocken Hertz/ vnnd weynende Seele im Leibe tragen/ wie in den Bußsalmen solche jnnigliche Herten buße beschrieben ist.”

tár a pietizmus megjelenésével újabb jelentést kap, alkalmassá válik az új spirituális tartalmak kifejezésére, mindez kioltja vagy csökkenti a korábban rá vonatkozó gyanakvást, fenntartásokat. Egyre nagyobb népszerűségnek örvend, a 16. század utolsó negyedétől még jobban kitapintható ez a folyamat, a 17. században pedig egyértelműen látszik megváltozott státusza, ami a következő évszázad első felében is folyamatos. A hatalmas forrásanyagból csak néhány példát mutatunk be. Az 1683-as kiadású, *Geistliches neu-vermehrtes Gesang-Buch D. Martini Lutheri/ und anderer frommen Christen/ Nach gewöhnlicher Ordnung der Jahres Zeit/ und des heiligen Catechismi abgetheilet* című kötet énekeskönyv és katekizmus is egyben.⁵⁸ A *Von der Buß und Rechtfertigung* című fejezete tartalmazza a hét bűnbánati zsoltárt (254-304), mindegyiknek több változatát közli. Különösen az 51. esetében meglepően gazdag ez a változatosság, itt hét szerző feldolgozását olvashatjuk: Erhardus Hegenwald, Mathias Greiter, Johann Hermann, Johann Francke, Paul Gerhardt, Johann Ristens, Bartholomeus Ringwald a hét átdolgozó. Közülük kiváltképpen Paul Gerhardt (1607–1676) érdemel figyelmet, aki a korszak pietizmusának rangos költői életművét alkotta meg, ennek spiritualitásába illesztette a bűnbánati zsoltárokat.⁵⁹ A 130. Psalmus fordítói Luther, Michael Walth, Johann Hermann, utóbbi a cím alá kiegészítésként írta, hogy feldolgozásához Johann Tauler szövegét is felhasználta: aus dem Taulero (265). Ez nem ritka, hiszen a pietizmus kedvelte a misztika szerzőit, különösen Tauler hatása erőteljes. A többi bűnbánati zsoltárnak is több feldolgozását közli a kötet.⁶⁰

6.

Philipp Kegel a Braunschweig-Lüneburgi nagyhercegségben működött, a 17. század első felének népszerű evangélikus egyházi írója.⁶¹ Művei sokszor megjelentek az egész 17. században latinul és

⁵⁸ Meyningen, Niclaus Haffert

⁵⁹ Vö. Elke AXMACHER, Johann ARNDT und Paul GERHARDT, *Studien zur Theologie, Frömmigkeit und geistlichen Dichtung des 17. Jahrhunderts*, Francke Verlag Tübingen und Basel, 2001.

⁶⁰ Még két kiadványt idézünk, amelyek a 18. század elején hasonló jellegűek: *Württembergische Catechismus, Samt der Auslegung Lutheri*, Stuttgart, 1706, benne a hét bűnbánati zsoltár: 101–112; *Geistreiches neu-vermehrtes Gerauisches Gesang-Buch*, Zusammen getragen und zum Druck befördert hat Io. AVENARIUS, Gera, 1725, *Catechismus-Lieder, Von der Busse*, 299–346, itt is számos változata olvasható az egyes zsoltároknak.

⁶¹ Koch TRAUGOTT, Philipp KEGELS, *Gebet- und Erbauungsbücher: vorreformatorische Frömmigkeit im frühen Luthertum*, Waltrop, Spenner, 2007; Eric LUND, Martin MOLLER and Philipp KEGEL = *Protestants and Mysticism in Reformation Europe*, Editors, Ronald K. Ritters and Vincent Evener,

németül is, a német nyelvű volt az elterjedtebb. A két változat közötti leglényegesebb különbség, hogy *a német minden esetben közli a hét bűnbánati zsoltár terjedelmes verses feldolgozását*.⁶² Legnépszerűbb munkája tulajdonképpen imádságoskönyv, amelynek szemlélete erősen igazodik a pietizmus látásmódjához, különösen Johann Gerhard és Johann Arndt kegyességi irányzatához. Kegel nagyon fogékony a misztikára, az általa gerjesztett bűnbánat spiritualitására, ebbe a közegbe illeszti a hét bűnbánati zsoltár terjedelmes, verses feldolgozásait. Szívesen használja fel a középkori misztika szerzőit, így megtaláljuk Johann Tauler, Thomas Kempis, Clairvaux-i Szent Bernát több művének részletét. (Melletük Augustinus, Hieronymus, Aquinoi Tamás, Anselmus is szerepel. Különösen Augustinus *Soliloquia* című művéhez vonzódik, sok részletét beilleszti könyvébe.) Eric Lund úgy véli, hogy a középkori misztikusok gazdag felhasználása során Kegel bizonyos elemeit átveszi a bernáti misztikának, így a *via purgativa* és *via unitiva* jellemzői is kimutathatóak.⁶³ Mindkét változatban még vannak nyomai a szertartási énekeknek és liturgiának. (Ein Kurz Gebet/ zum Kyrie Eleyson, Introitus, Gloria, Alleluja, Sanctus, Agnus Dei.) Az 5. Andacht tárgya a bűnbánat: *Die fünffte Andacht ist von der Busse*, leggyakrabban idézett szerzői: Szent Bernát (igen terjedelmes szövegrészlettel!), Kempis, Augustinus. A 6. Andacht tárgya a bűnvallás: *Die sechste Andacht ist von der Beicht*, ebben a leghosszabban idézett szerző Johann Tauler, majd Augustinus, ezt követi a hét bűnbánati zsoltár, *Volgen Sieben Ausbündige Trostreiche Buspsalmen* (313-379). A 7. áhítat a bűnvallás után elmondandó imádságok sorozata: *In der siebenden Andacht sind die gebet nach der Beicht*. Több kiadást – barokk ízlésű – jó minőségű fa- és rézmetszetek díszítenek. A hazai protestantizmusban jelentős Kegel-recepciót figyelhetünk meg, különösen az evangélikusok körében láthatjuk ezt, de a református közeg is sajátos módon fogadja be imádságoskönyvét. Külön csoportot képeznek a hazai kiadású, de külföldi, magyarországi kapcsolatokkal rendelkező szerzők, általában biblikus cseh nyelven/szlovákul írott művei. Tranovsky Jiřík (Georgius Tarnoscius) imád-

Leiden, Brill, 2019, 224–242. Művei megjelentek dánul, angolul, svédül, finnül, csehül, lengyelül és magyarul.

⁶² *Thesaurus Spiritualis precationum piarum, in duodecim salutare meditationes distinctus*, Magdeburgi, 1596, Zwelff Geistliche Andacht/ Darinnen gar schöne/ Trostreiche gebet begriffen, ajánlása 1593-ból, Hamburg. A zsoltárok 6–8 oldalasok, igen hosszúak. Több kiadását is metszetek díszítik: 1616, benne szép kép, a keresztnél térdelők. Leipzig, 1611, Leipzig, 1610, furcsa metszeten Jézus-ábrázolás.

⁶³ Bernát művei közül a *Meditationes piissimae de cognitione humanae conditionis* c. hatott erősen Kegelre. Emellett a jezsuita Petrus Michaelis *Bett und Betrachtung Buch* c. műve is kimutatható hatással volt Kegelre.

8–9. ábra. Philipp Kegel hét bűnbánati zsoltárátdolgozásának metszetei

ságoskönyve *Phiala odoramentorum* címmel 1635-ben jelent meg Lőcsén.⁶⁴ Valentin Péternek, a könyv kiadása egyik támogatójának kérésére készítette el Tranovsky a hét bűnbánati zsoltár szlovák fordítását Philipp Kegel műve alapján. A zsoltárok fordítása csak utólag készült el, ezért került függelékként a mű utolsó fejezetébe. A könyv végére a szerzőről és művéről ajánló verseket, dedikációkat nyomtattak latinul, szerzőik felvidéki papok, tanárok, részben sziléziai menekültek. Verseikben Tranovsky életútjáról, exiliumáról, művének érdemeiről beszélnek. A szerző sziléziai menekült (Teschen), Morvaországban tanított, innen üldözték el 1625-ben, akkor jött Felső-Magyarországra. (Árva várában, majd haláláig Liptószentmiklóson volt evangélikus pap.) Tranovsky és műve egy csoport sajátosságait mutatja. Az 1620-as fehér-hegyi csatavesztés után a Habsburgok kemény bosszút álltak a lázadó cseh rendeken, a megtorlást kiterjesztették Szilézia nagy részére is, ahonnan a protestánsokat nagy tömegben elűzték, vezetőiket kivégezték, bebörtönözték. Ebből a térségből ez az exuláns értelmiség viszonylag nagy számban érkezett Felső-Magyarországra. Ott Kassán, Kassa környékén, az evangélikus szabad királyi városokban kerestek menedéket az egyház intézményeiben. (Közülük

⁶⁴ RMNy 1632 A században igen népszerű volt a munka, számos kiadást ért meg hazai evangélikus kiadóknál.

néhányan Bethlen Gábor fejedelem pártfogását keresték, kerültek vele kapcsolatba.) Számos kiadványuk úgy is értelmezhető, hogy ennek az exiliumnak valamilyen formában kifejezői, értelmezői. Ezek között a művek között viszonylag nagy számban találunk énekes- és imádságoskönyveket, amelyek *a száműzetés léthelyzetét összekapcsolják a bűnbánat műfajaival, így kiemelten a hét bűnbánati zsoltárral*. 1654-ben jelenik meg Trencsénben Joannides Jiřík evangélikus verses imádságoskönyve biblikus cseh nyelven.⁶⁵ Egy fejezete – Kegel alapján – a hét bűnbánati zsoltárra írott 11 imádságot tartalmazza. A kötet végén a szerzőhöz címzett latin nyelvű ajánlások, üdvözlő versek olvashatók, íróik felvidéki értelmiségiek, magyarok, morvák, Magyarországra menekült sziléziaiak, papok, tanítók, világiak, valamennyien hitük miatt menekültek el. Sokaknál megjelenik az exilium gondolata, panasza, amely még inkább kívánja a bűnbánatot, ennek megszólaltatójaként értelmezik a kötetet és szerzőjét, *a hét bűnbánati zsoltár mindennek kifejezője, megszólaltatója*. A tescheni cseh testvérek és a hazai evangélikusok élő kapcsolatait bizonyítja a kötet trencsényi megjelentetése és az ajánlóversek szemlélete. A szerző a tescheni hercegségből származik, állásából elúszva Felső-Magyarországra menekült, itt különböző helyeken lelkész. A pozsonyi per időszakában –1674-ben – innen is menekülni kényszerül, immár másodszer Németországba. A kétszeres exiliumot megérő szerző – Teschenből Magyarországra, innen Németországba – a korszak különleges – talán több figyelmet érdemlő – szereplője, hiszen életútján megtapasztalja a protestánsok üldözésének két drámai korszakát. Martinus z Drazova, Samuel, *Modlitby tez premyslovani [...] c.*, 1654-ben Trencsénben megjelent műve evangélikus imádságokat és elmélkedéseket tartalmaz biblikus cseh nyelven.⁶⁶ Hét imádság a hét bűnbánati zsoltárból származik. A szerző a két szín alatt áldozók filozófiai magisztere Prágában, majd elüldöztetése után 1628 és 1630 között az exulánsok lelkésze Pirnában. Újabb prágai tartózkodása után, 1632-ben végleg kiutasítják onnan, Pirnába tért vissza. Az áttekintett kiadványok szerzői vallási üldöztetésük elől menekülnek Magyarországra (vagy adják ki itt munkájukat), imádságoskönyvük valamilyen mértékben ennek a léthelyzetnek a spirituális kifejezője, amiben szerepet játszik a hét bűnbánati zsoltár Philipp Kegel alapján való átdolgozása.

Kegel hazai recepciójának van egy református változata is, amely azonban lényeges eltéréseket mutat az evangélikusokétól. Debreceni Péter *Tizenkét idvösséges elmélkedések [...] című műve* 1637-ben jelenik meg Leidenben. A szerző-fordító (1608–1671) debreceni tanulmányok után Leidenbe és Franekerbe peregrinált,

⁶⁵ RMNy 2553

⁶⁶ RMNy 2556, a kiadványnak volt egy korábbi, 1630-as változata.

hazatérése után lelkészként működött. Műve többször is megjelent, mindig evangélikus kiadóknál.⁶⁷ (Ez nyilván nem véletlen, hiszen számos tekintetben, legalábbis vitatható teológiai álláspontot képvisel a református közeg számára.) Előszava ugyan – Kegel nyomán – emlegeti forrásként Ágostont, Taulert, Anselmust, de más középkori szerzőkről nem beszél, a főszövegben sem tünteti fel a tőlük származó idézeteket. Debreceni olyan szerző, aki fogékonyan nyitott az evangélikus (pietista) misztika irányába, ezt bizonyítja több fejezet is: *Az Istennec ki mondhatatlan édesseges io voltarul* (211-218), amely rajongó istenszeretet, istenszerelem, nagy művészi erővel és heves érzelmekkel, rímes prózában megfogalmazva. (Tkp. Augustinusnak a *Soliloquia* és a *Vallomások* alapján szerkesztett szöveg, de nem nevezi meg forrásait.) 216.: *Az Isteni diczéretere fel indétó buzgosagos könyörgés*, 235.: *Az Isteni szeretetnec buzgosagarul*, 237.: *Hogy az Isteni édesség minden ez világi jelen-valo keserüset meg gyöz* című fejezet rajongó Krisztus-szerelem és jegyesmisztika megszólaltatója, de meglepetésre *hagiográfiai vonatkozásai is vannak*. Ugyanis Szent Lőrinc és Szent Bertalan mártír élete is a Krisztus-szerelem magával ragadó példája, bizonyítéka, még szenvedéseikről is szól röviden.⁶⁸

⁶⁷ RMNy 1678 Leyden, 1637; RMNy 1730 Lőcse, 1638; RMNy 1755 Bártfa, 1639; RMNy 3441 Lőcse, 1668; RMK I 1339a Lőcse, 1685, RMK I 1694 Lőcse, 1704.

⁶⁸ 211: „Találhassalac fel tégedet én szivemnecc szomiuhozo kívánsága: Tarthassalac en nalam tégedet én lelkemnecc buzgó szerelme, szorithassalac hozzám tégedet én életemnek hűséges jegyesse. Birhassalac tégedet örökké valo boldogsagom. Zárhassalac tégedet az én szivemnecc belső részeiben: Oh én lelkemnecc boldogsagos élete és tökéletes nagy gyönyörüsége. [...] Oh édesseges, könyörületes, szerelmetes, kivanatos és szépséges Vr Jesus, kérlec öncs be az én szivemben az te édes szeretetednec draga illattyat, hogy semmit ez földiekrül és az testiekrül ne gondolhassam, de téged egyedül szeresselec, téged egyedül visellyelec szivemben és az én szájamban. 212: Nysd meg az én füleimnecc titkos reitekét, hogy halhassam az te minden két élő fegyvernél hathatobb beszédedet: rendics meg Vram onnet felül az mi sziveinket, az te hatalmas és erős szozatidnac dörgő czattogasival; Indétz megh erőss zugással az tengert, minden benne valokkal egyetemben, hogy ismerienec megh tégedet az földnec lakosi. 239: De adgyad Vram, hogy mindenec legyenec keserücc énnem, hogy csac te egyedül légy édesseges az én lelkemnecc, ki vagy meg böcsülhetetlen édesség, ki által minden keserüség édes izüvé változic. Mert az te édesseged tötte Szent Istvánnac gyönyörüséggessé amaz ö reá Bort köveknek záporát. Az te édes voltod tötte kivanatos izüvé Bent Lőrincnek az sebes tüznél forro rostelt. Az te isteni édessegedtül illetetvén futnac vala nagy örömmel az Apostoloc, midön az te szent nevedért boszszuságot szenvednécc. Örvendezéssel és nagy batorsaggal mégyen vala szent Andras az

Debreczeni számos versbetétet illeszt a prózai imádságokhoz, amelyek majd a harmadik kiadás után megváltoznak. A leydeni editióban a következőket találjuk. 174.: *XXIII. Soltar* (Az Vr Isten nekem édes taplalom), ez tulajdonképpen a 22–23. zsoltár alapján készült zsoltárváltozat. 198.: *Jövel Szent Lélek Úristen* (Luther nyomán terjedt el, pünkösdi ének, három strófás változata Huszár Gálnál is megvan). 241.: *LI. Psalmus*, nem azonos Balassival sem Pázmánnyal, Hartyáni Imre evangélikus szerző szövege, Huszár Gál 1560-as énekeskönyvében szerepel.⁶⁹ Az utána következő fejezet bűnbánati tartalmú: *Eoteodic elmelkedes* melyben Az igaz penitencia tartasra valo fel serkentő intésec, egy néhány szép vigasztaló könyörgésekkel egyetemben foglaltatnac bé (245–295). Erősen eszkatologikus jellegű a kárhozat leírása, tulajdonképpen rimes próza, erőteljes érzelmekkel, tropológiával. 255.: Amaz igaz Birotul valo félelemtül és az utolsó itiletnc környül állo dolgaitul vött serkengető intés az penitencia tartasra. 259.: Az meg-halasnac bizonyos voltarul és ennac orajannac bizontalansagarul vött fel ébreztő intés az penitenciára. 264.: Az embernecc nyavaliass es romlot voltarul, 291–294.: *Enec. Gondviselő Isten hálat adok neked*, az 1615-ös Lipcsei Kódexben, Tőrei Gergely munkájaként tűnik fel. 343.: *Igen szep dicsiret az Christusnac szenvedeserül*, Atyának bölcsesége, bizony Istensege. Ez tulajdonképpen a *Patris sapientia, veritas divina* [...] kezdetű órás-ének, középkori, nagypénteki himnusz.⁷⁰ 345.: *Hetedik elmelkedes* Melyben igen szep esedező könyörgesec foglaltatnac be az bűnnek bocsanattyáért és az Istennecc irgalmasságáért. 384–389.: Igen szép énecc az bűnnecc bocsanattyáért, *Bocsásd meg Úr-Isten*. 425.: Könyörgő énecc Az lelki ételnecc és italnac meg adásáért (Emlékezzél Úr Isten hiveidről). 450.: XLVI. Soltar, Erős várunk nekünk az Isten, Luther szerzeménye. 4. versszak: Megáll az Istennek igéje. 476.: *Enec Sies nagy Vr Isten en segitsegemre*. 479.: A mennyei Jerusalemrül. 493.: *148. Psalmus*, Dicsőült helyeken, Mennyei paradicsomban, Pécseli Király Imre 512.: *Adj már csendességet*. 513.: Mas, *Dicsirjed, áldgyad én lelkem az Úr Istent mindenekben*. Áttekintve az énekeket elmondhatjuk, hogy

keresztnecc gyalazatos halalara, sietvén a te édességes gyönyörűségedre [...] Ez dragalatos édességért adá a szent Bertalan az ő tulajdon testenec bőrét.”

⁶⁹ Az eredendő bűnre vonatkozó stófa így hangzik: Anyám mikoron az ő méhében engemet fogada, nagy siralommal es faidalommal ez vilagra hozta, bűnben fogada rula ream is az bűn elárada.

⁷⁰ Fordítása Atyának bölcsessége, bizony istensége [...] kezdettel legkorábrból az 1506-os Winkler-kódexből ismert, de evangélikus és református kéziratokban és nyomtatványokban is felbukkan. A 8 versszakos ének óráról órára, az imaórák rendjében veszi végig Jézus szenvedésének történetét. Ha összevetünk több szövegváltozatot, láthatjuk, minden felekezet megőrizte a strófák számát, viszont jelentős szövegbeli eltéréseket figyelhetünk meg.

mindössze egyetlen református szerző munkája szerepel közöttük (Pécseli Király Imre), a többiek evangélikusok vagy középkori, késő-középkori eredetűek (még a szertartási énekek és a szerzetesi használat liturgikus jellemzőivel), költői színvonaluk is változó, bár a két Balassi-vers a legjobbak közé tartozik, és mindkettő a bűnvallás, bűnbánat kifejezője, kötetbeli elhelyezésük is szorosan kapcsolódik az imádságokhoz. Szembetűnő változás következik be a harmadik kiadásban (ami a későbbieket is jellemzi), minden közölt vers/ének Szenci Molnár zsoltároskönyvéből származik (kivétel a *Jövel Szentlélek Úristen*, ez változatlanul helyet kap); a két Balassi-vers is kimarad.⁷¹ Ezt a döntését ugyan nem indokolja meg sehol, de így konfeszszionálisan közelíti a kanonizált folyamatokhoz saját művét. Ezt úgy is értékelhetjük, hogy a Szenci-zsoltárokkal Debreczeni homogén református, egyre inkább domináns himnológiai jelentést ad a munkájának éppen akkor, amikor zajlik a *Psalterium Ungaricum* erőteljes hazai térnyerése. A Kegel-átültetés erős spirituális interferenciákat érvényesít, ahol a középkori misztikától a pietizmus jellemző sajátosságaiig – olykor meglepő – sokféleség mutatkozik, ami azonban a református kegyesség puritánus közegéhez is könnyedén illeszthető. A református Debreczeni Péter fogékony volt az evangélikus Kegel spiritualitására, saját követett tanrendszerével összeegyeztethetőnek tekintette azt, hiszen ekkortájt a református puritanizmus is hasonló sajátosságokat mutat. Ugyanakkor viszont a bűnbánati témájú fejezetekből kihagyja a hét bűnbánati zsoltárt, református teológiai megfontolásokból ezeket aggályosnak érezhette. Vagyis spirituális fogékonyága, érdeklődése a misztika jellemzői felé hajlik, abban nem lát teológiai kockázatot, de a hét bűnbánati zsoltár már nem illeszthető sajátosan egyeztető rendszerébe, működik benne a hét bűnbánati zsoltárra vonatkozó, a reformáció kezdetei óta érvényes, óvatos gyanakvás. A konfeszszionális rendszerek és spirituális folyamatok bonyolult kapcsolatait, feszültségeit jól megfigyelhetők a lutheránus pietizmus és a református puritanizmus esetében. Különösen jól tanulmányozható ez az összefüggésrendszer Johann Arndt és Johann Gerhard műveinek kapcsán. Gerhard magyar recepciója is szemlélteti a teológiai rendszerek és a spirituális sajátosságok interferenciáját, esetleges feszültségeiket vagy szoros koherenciájukat.⁷² Mindkét szerző azt

⁷¹ A következő zsoltárok kerültek a kötetbe: CXLVI. Aldgyad én lelkem az Urat, V. Úr Isten az én imádságom, XIX. Az egek beszélnek, III. O Mely sokan vadnak, XCI. A' Ki a' felséges Urnak, XXIII. Az Úr énnékem őriző pásztorom, CXVI. Szeretem és áldom az Úr Istent, CXVII. Az Urat minden nemzetek, LI. Úr Isten kegyelmezz-meg énnékem, CIII. Áldgyad lelkem Uradat Istenedet, CXXX. Te hozzáüd tellyes szívből

⁷² Vö. IMRE Mihály, Johann Gerhard 18. századi hazai recepciójának néhány jellemzője = Uő. *Utak Herborn és Nápoly között Tanulmányok a 16–18.*

példázza, hogy az erőteljes spirituális jelleg szervesen beágyazódhat a saját teológiai rendszerbe, de viszonylag könnyen illeszkedhet más konfesszionális tanrendszerbe is, mintegy a felekezeti átjárhatóságot teszi lehetővé a spiritualitás pietista és puritán változata.⁷³ Dienes Dénes megállapítása feltétlenül indokolt: „[...] a református pietizmus szellemében született áhítatos- és imakönyvek tulajdonképpen Isten-szeretetet munkáltak. Az *Amor Dei intellectualis* eszközei voltak, sajátos Krisztus-misztikát alakítottak ki, amely a 18. században érte el a tetőfokot a magyar református kegyességben.”⁷⁴ Éppen tíz év választja el egymástól Debreceni Péter átdolgozását és Pápai Páriz Imre *Keskeny út* című művét. Pápai első két kiadása már erőteljesen mutatja a puritanizmus teológiai gondolkodását és spiritualitását, de bűnbánati érvelése – korábbi teológiai tradíció alapján – még mellőzi a hét bűnbánati zsoltárt: ezt értelmezhetjük úgy is, hogy a konfesszionális tanrendszer a spiritualitásnak csak részleges elfogadását/kibontakozását teszi lehetővé. A fordulat a *Keskeny út* 1662-es kiadásánál következik be, amikor függelékben a hét bűnbánati zsoltár a munka szerves részévé válik tartósan, elhalványul korábbi – kritikusan, gyanakvóan elutasított – liturgikus-teológiai jelentése, új spiritualitás kifejezőjévé válik.

Jól mutatja ebben az időszakban a bonyolult teológiai és spirituális folyamatokat, interferenciákat az 1639-ben Lőcsén megjelent Kegél-átdolgozás, amely Libeny-Szent Miklósi Deselvits István munkája. Ajánló levele megemlékezik Debreceni fordításáról (a szerzőt nem ismerte), azonban kifogásolja, hogy sokat kihagyott Kegél művéből, „némelly helyyeken hozzá is nyúlt”, vagyis a szerző szemléletét megváltoztatta valamely kálvinista szempontot követve.⁷⁵ Deselvits István valóban sokkal több forrásszerzőt tüntet fel: Szt. Ambrus, Szt. Izidor, Hugo de Sancto Victore, Cassiodorus, Basilius, Cypria-

századi protestantizmus irodalmából, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, 2015, 267–304.

⁷³ Erről bővebben: FONT Zsuzsa, *Erdélyiek Halle és a radikális pietizmus vonzásában*, Szeged, József Attila Tudományegyetem, 2001.

⁷⁴ DIENES Dénes, „*Melyeket én az én Uram Jézusomtól tanultam [...] A református kegyesség jellemző vonásai a 18. században Magyarországon*, Sárospatak, A Sárospataki Református Kollégium Teológiai Akadémiája, 2002, 39.

⁷⁵ RMNy 1772, Ajánló levél, „Melly elmelkedeseket jóllehet ennekelötte az Lugdumi Academiában tanuló Debreczeni Péter [...] némelly részbul Magyar nyelvre fordított vala, de mivel sokakat kihagyott [...] és némelly helyyeken hozzá is nyúlt [...]. Minémű fogvatkozások lettenek pedig az első fordéttásban, nem illik arrúl szóllanom, [...] jóllehet az ellen sem állok, ha valami más Calvinistakul meg vesztegettetet [...] exemplar volt a fordéttónál, amelynek rendi szerint alkalmaztatta fordéttását, de maga gondolatlanul.”

nus, Chrysostomus. (Ez valóban jóval bővebb névsor, és látszik, hogy Debreceni Péter részben elhagyta az egyházatyáktól, középkori szerzőktől származó szövegeket, részben elhallgatta az adott szövegek szerzőinek nevét.) A fordító pontosan megjelöli a források helyét. Az idézet után egy-egy imádság áll, néhol több is. A terjedelem is lényegesen nagyobb, és feltűnő a Tauler-szövegek és Kempis idézetek sokasága, ezeknek csak töredéke szerepelt Debreceninél. Ugyancsak feltűnő, hogy több imádságnak is tárgya a jó cselekedetek értéke, amelyek az üdvösségre vezethetnek, néhánynak Aquinoi Szent Tamás a szerzője. Annyi megállapítható, hogy Debreceninél Libeny-Szent Miklósi jóval engedékenyebb (ahogyan Kegel is az!), amikor a középkori szerzők sokaságát használja forrásul.

Furcsa kiadvány az 1643-as gyulafehérvári kötet.⁷⁶ Az első része Balassi Bálint *Füves Kertecskéje*, a második része az evangélikus Sibolti Demeter szerkesztésében a *Lelki Harc* című imádságyűjtemény, amelyet a kiadó átalakított: református szerzők műveit is felvette munkájába. A legvégére a *Sz. Dávidnak hét poenitentialis zsoltári* című összeállítást illesztette, ez pedig a hét bűnbánati zsoltár, de meglepő módon Szenci Molnár Albert átköltéseit rendezte a kis ciklusba. (Azonban az 57. és 59. zsoltárt is beemeli a bűnbánati zsoltárok sorozatába, a 102. és 130. helyett, holott ezek soha nem tartoztak semmilyen hagyomány szerint azok közé. Kérdéses, hogy mi magyarázza ezt az eljárást; az nehezen hihető, hogy a szerkesztő-kiadó nem volt tisztában a bűnbánati zsoltárok valóságos sorrendjével. Szenci Molnárt sem nevezi meg szerzőként.) Az viszont tudnivaló, hogy maga Szenci *soha nem készített ilyen szerkesztményt*, ilyen értelmezéssel nem ruházta fel a hét zsoltárt, ez a kiadó (Szalárdi Miklós) – evangélikus hagyományhoz illesztett – ötlete. (Aminthogy a hugenotta zsoltárok kiadásai soha nem különítették el a hét bűnbánati zsoltárt önálló jelentéssel, liturgikus funkcióval.) A kiadvány – hibáival együtt – talán annak a jele, hogy református gyakorlatban is készülődik a hét bűnbánati zsoltár státuszának újraértelmezése. A 17. század közepén két olyan protestáns kiadású imádságoskönyv is jelenik meg, amelyekben ott találjuk a hét bűnbánati zsoltárt. Az első 1646-ban, Lőcsén, Brewer Lőrinc kiadásában.⁷⁷ *Imádságos könyvecske [...]*, protestáns imádságos- és énekeskönyv, evangélikus szerkesztésű kiadás, de benne református anyag is van, így Szenci Molnár Albert-zsoltárok. Az első rész utolsó egysége *Sz. Dávid hét penitenciatartó zsoltára*. (Ebben is látszik a kettősség: evangélikus szerkesztésű, ez illeszti be a hét bűnbánati zsoltárt, de mellette már a Szenci Molnár zsoltárok is helyet kapnak.) A másik kötet a református Szenci Kertész Ábrahám kiadása: *Isten eleibe fel-botsátandó*

⁷⁶ RMNy 1995

⁷⁷ RMNy 2146

ahitatos imadsagok, Várad, 1652.⁷⁸ Református imádságoskönyv, a 10. részben olvashatjuk: *Szent Dávid penitentia tartó zsoldárít* prózai fordításban, *ezzel az egyetlen, ritka kivételnek számít a református kiadások sorában*.

Visszatekintve megállapíthatjuk, hogy a református gyülekezeti ének-kiadások (de más kegyességi művek sem!) a 16-17. században 1662-ig soha nem adták közre a hét bűnbánati zsoldárt együtt. Ezt a lehetőséget – egyebek mellett – az is kizárta, hogy a puritanizmus terjedésével énekeskönyv kiadásainkban egyre inkább Szenci Molnár Albert zsoldároskönyve lett a meghatározó.⁷⁹ Tehát valamely kegyességtörténeti, spirituális, liturgikus, himnológiai fordulatnak kellett bekövetkeznie, amely ugyan az énekeskönyvekben továbbra sem adott helyet a hét bűnbánati zsoldárnak, de a puritánus kegyességi próza spirituális kiegészítőjévé válhatott. Ennek volt előkészítője Pápai Páriz Imre *Keskeny út* című műve.

7.

Először 1647-ben jelent meg Utrechtben Szőlősi János, Nógrádi Mátyás verses ajánlásával. Nógrádi verse figyelmet érdemlő; a továbbiakban bemutatjuk, hogy Pápai Páriz Imre és Nógrádi

⁷⁸ RMNy 2454

⁷⁹ A korai protestantizmus gyülekezeti énekkultúrája teljes önállósodásra törekedett, ezért a katolikus örökséghez tartozó szertartási énekeket (amelyeket nem énekelt a gyülekezet egésze!) erősen kritizálta, nagyobb részét elutasította, helyette a gyülekezeti énekek kizárólagosságára törekedett. Ezt nemcsak eltérő liturgikus szempontok alapján indokolták (a hét bűnbánati zsoldár esetében), de teológiai szempontokra is hivatkoztak (szentségként való értelmezés/ gyónásban játszott szerep). Ezt a szempontrendszert is vizsgálta – egyebek mellett – H. Hubert Gabriella monográfiájában; megállapította, hogy ez vált meghatározóvá Újfalvi Imre nevezetes énekeskönyvében is: egyetlen szertartási éneket sem vett fel. Ugyanitt erről így ír: „Puritán hatásra, a 17. század második felétől kezdve fokozatosan háttérbe szorultak a szertartási énekek. [...] Többen nemcsak a puritanizmussal, hanem az ellenreformációval is kapcsolatba hozzák a szertartási énekek eltűnését: a reformátusok minden olyan formát, amely a katolikus liturgiára emlékeztethetett, elvetettek a 17. század második felében. 59. [...] a puritánok a régi énekeket és zsoldárparafrazisokat teljesen elvetették. Tolnai Dali „a régi szép énekeket, psalmusokat, himnuszokat énekelteni nem engedi.” A szertartási éneklés végképp hanyatlásnak indult.” H. Hubert Gabriella, *A régi magyar gyülekezeti ének*, Budapest, Universitas Könyvkiadó, 2004, 62–63. Még ennek a polémiának a része Kabai Bodor Gellért *Traditionum humanarum flagellatio* [...] c. műve, amelyben a református istentiszteletben/liturgiában megmaradt helytelen, hamis, hazug katolikus maradványok felsorolását és kritikáját adja a szerző. (Debrecen, 1677.)

szemlélete sok tekintetben rokon. Az RMNy így jellemzi Pápai Páriz művét: „[...] a kérdések formájában megfogalmazott emberi kételkedésekre a Biblia és a puritanizmus tanításai segítségével válaszol a szerző. [...] műve igen népszerű lett, tíznél több kiadást megért. Nagy Géza ennek okát a mű puritánus szellemű demokratizmusának és világos, gördülékeny, ízes magyarságának tulajdonította.” Mikolai Hegedűs János első traktátusának előszavában nagyon dicséri a *Keskeny út*-at. (Meg betsölhetetlen, sok féle hasznokra, a *Praxis Pietatis*, a szívnek némely akadékit igen szépen fejtette Pápai Imre Uram tavaly, a Keskeny utnak nevezett írásában. A Gyulafi Lászlóhoz intézett ajánlásban.) Nagy Géza így jellemzi Pápai Páriz Imre művét: „Mikolai Hegedűs János első traktátusának előszavában nagy dicsérettel emlékezik meg a Praxis Pietatis mellett Pápai Páriz Imre dési és gyulafehérvári lelkésznek (1619-67) „Keskeny út” című építő művéről. Ezt a tudós szerző még hollandiai útja alatt írta, s 1647-ben Utrechtben adja ki. Célja az, hogy »az embernek elméjébe ütköző, tsuda gondolatoknak akadékit, háború elmélkedéseknek köveit és sokféle kételkedésiknek sűrűjét« írta ki. Szilárd hitvallásos tudat és meleg, személyes keresztyén meggyőződés jellemzi. Ezek alapján a szerző leszámol azokkal a tévelygő ellenvetésekkel és bűnökkel, amik a keresztyén embert ostromolják. Megcáfolja az atheizmust, polytheizmust, babonás varázslatokat, pelagianizmust, hedonizmust, egyházi közönyösséget, helytelen böjtölést és megvilágítja a társadalmi élet [...] legfontosabb problémáit. A kételyek és ellenvetések sokszor az akkori népélet közmondásaiban, szálló igéiben vannak megfogalmazva, ezért felbecsülhetetlen anyagot nyújt ezeknek ismeretében.” Nagy Géza a puritanizmushoz közeli szemléletűnek tekinti Pápai Páriz művét, amely rokon Mikolai Hegedűs János látásmódjával: „Népszerű formában Pápai Páriz Imre már ismertetett, építő műve (Keskeny út) foglalkozik vallástörténeti és általános művelődéstörténeti megvilágításban »az idvességnek egyenes útjával«, a megigazulásnak és megszentelődésnek alapos tárgyalásával. Ugyanez a témája Mikolai Hegedűs János Grosse Alexander angol theologustól fordított művének, „A mennyei igazság tüzes oszlopá”-nak (Utrecht, 1648). Ez utóbbi munkákban már a Kálvin szelleme, a kettős predestináció, hívó gyakorlatiasság, üdvbizonyosság stb. mind határozottabban érvényesül.⁸⁰

⁸⁰ NAGY Géza, 2008, I, 386. Legújabban – több esetben is – írt Pápai Páriz Imréről, művének puritánus jellemzőiről Petróczi Éva. Pápai Páriz Imre, a magyar puritánok „Szent Ambrusa” = Uő, „...mi lelkiünknek élető abraka”: *Tanulmányok a magyar és angolszász vallásos irodalomból*, Bp., Fekete Sas Kiadó – KRE Puritanizmuskutató Intézet, 2008, 32–42; GHESAURUS, *Tanulmányok Szentmártoni Szabó Géza hatvanadik születésnapjára*, szerk. CSÖRSZ RUMEN István, Budapest, rec.iti, 2010, 297–306: Egy magyar puritán „bestseller” PÁPAI PÁRIZ Imre: *Keskeny út*. A szerző egyik tanulmányában

Mi most itt csak a 17. századi kiadásokkal foglalkozunk részletesen, a 18. századiakat jelezzük.⁸¹ Öt 17. századi kiadása jelent meg Pápai Páriz művének, ebből négy szövegállománya alapvetően azonos, a paratextusok természetesen eltérnek, hiszen más és más személynek szóló ajánlások készültek mindegyikhez. Az utrechti editio nem számozza a fejezeteket, bár azoknak címet ad, huszonhárom egységre osztja fel mondanivalóját. A többi négy esetében 43 fejezetet találunk, önálló címmel ellátva, ebben a tekintetben alig van közöttük eltérés. A gyulafehérvári második kiadás ajánlása Cserei Miklósnak, II. Rákóczi György fejedelem udvarbírájának szól. Ebben elmondja, hogy az első kiadás valamilyen módon nem teljesen szándékai szerint valósult meg, de most ezt korrigálja, utal az 1657-es év háborús veszedelmeire is: „Nem érkeztem ugyan a’ mire igyekeztem. Kiváltképpen az első editioban, mely csak öt árkuson vala, de most tizenötre is bővítettem [...] mind ennyi szomorú és háború Hadi szélvésznek habjai között is, jó dolog volna az Istent keresni [...]” Ebből kiderül, hogy lényegesen kibővítette munkáját, ami a továbbiakban is így jelenik meg a 17. században.

A mű tulajdonképpen az üdvözülés puritán értelmezéséhez kapcsolódik, a *gratia gradus, vagy via salutis folyamata*, ahogyan azt sokan megfogalmazták Pápai kortársai közül Nyugat-Európában és hazai szerzők is.⁸² A puritánusok számára az egyik legfontosabb antropológiai érték-képesség a penitenciatartás képessége volt.

sem érzékeli a Pápai-mű kiadástörténetének tényét, a hét bűnbánati zsoltárt és annak lehetséges értelmezési következményeit. Szigeti Jenő ugyan kiváló olvasástörténeti tanulmányban tekinti át Pápai Páriz művének sajátosságait, de vizsgálati szándéka sem irányul a korábbi kiadástörténetre: SZIGETI Jenő, Protestáns népi olvasmányok a XIX. században az Alföldön (Pápai Páriz Imre „Keskeny út”-jának baptista kiadása), *Ethn*, 84(1973), 332–371

⁸¹ Annál inkább vázlatosan, mert a 18. századi kiadások már egy merőben eltérő kegyességi korszakhoz tartoznak. Feltűnő, hogy ezek döntő többsége debreceni kiadónál és nyomdában („debretzenyi formára”) lát napvilágot: 1719., 1724., 1743., 1751., 1753., 1772., 1774., 1785., 1791., 1792., 1798., 1817., 1843. Ezt a jelenséget mindeddig még nem vizsgálta a kutatás, pedig feltétlenül figyelmet érdemelne kegyességtörténeti, műfaj- és kiadástörténeti szempontból is.

⁸² Az európai és a hazai puritanizmus párhuzamos jelenségeit részletesen és összefüggéseiben legújabbban jellemezte és bemutatta: TÓTH Zsombor, *A koronatanú: Bethlen Miklós Az Élete leírása magától és a XVII. századi puritanizmus*, Csokonai Könyvtár 40, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2007. Itt különösen A személyesen megélt kegyesség puritánus gyökerei és Az üdvözülés folyamatának, bizonyosságának puritánus értelmezései c. fejezetek érintkeznek szorosan Pápai Páriz Imre munkájának alap gondolatával. (54–80.)

Ennek egyik előfeltétele a bűnvallás alkalmazása, magunknak arra való alkalmassá tétele. A hit igaz mélységét a bűnvallás adta meg. A páli gondolat: az óember megöklése és az új ember megszületése a magja a puritánusok mortificatio-vivificatio ellentétpárjának. Az angol puritánus kegyesség (és a német pietizmus) nyomán a magyar puritanizmus is feleleveníti Clairvaux-i Szent Bernátnak a penitenciatartásra vonatkozó, a misztika jellemzőit mutató heves érzelmi elragadtatottságát. Ugyanakkor a bűnvallás utat nyit a megtérés felé, olykor e kettőt alig lehet egymástól elkülöníteni. Kálvin *Institutio*ja összegezi az erre vonatkozó gondolatokat, amely a puritánus íróknak is hivatkozási alapja. Martonfalvi Tóth Györgynél így jelenik meg a folyamat: eleve elrendelés, elhívás, megigazítás, fiúvá fogadás, megszentelés, megdicsőítés. Csúzi Cseh Jakabnál: eleve elrendelés, elválasztás, megigazítás, fiúvá fogadás, megszentelés, megdicsőítés. Tsepregi Turkovicz Mihálynál: elválasztás, elhívás, fiúvá fogadás, megigazulás, megszentelés, megdicsőítés. Szőnyi Nagy Istvánnál: kiválasztás, fiúvá fogadás, megváltás, újjászületés a Szentlélek által. Mikolai Hegedűs Jánosnál: elválasztás, megváltás, elhívás, megigazítás, megszentelés, megdicsőítés.⁸³ Pápai Páriz műve ugyanezt a modellt követi már az első kiadásban, a későbbiekben ezt jelentősen bővíti. (Annyit azért megjegyezhetünk, hogy Pápai műve – elsőként a sorban – 1647-ben jelent meg Utrechtben, Mikolai Hegedűsége ugyanitt 1648-ban, a Perkins-fordító Tsepregi Turkovitzé ugyancsak 1648-ban Amsterdamban, Szőnyi Nagyé 1675-ben, Martonfalvié 1679-ben, Csúzi Cseh Jakabé 1680-ban. Nem véletlen, hogy Mikolai Hegedűs nagy megbecsüléssel írt Pápairól, egy évvel később megjelent művének előszavában, hiszen világosan látható az alapvetően rokon látásmód, azonos szemlélet. Vagyis Pápai nagy valószínűséggel ugyancsak hollandiai peregrinációja során kaphatta azt az impulzust, ami műve megírására sarkallta, ahogyan ez Mikolai Hegedűs és Tsepregi esetében is történt.) A bűnvallás, penitencia kiemelt jelentőségű, aminek fontos kifejezője a bűnbánati zsoltár. Ezért is találjuk meg többször is az 51. zsoltárra való hivatkozást és a belőle származó idézeteket. Ugyanígy a mortificatio/vivificatio is helyet kap, de az amor Dei (praesentia Dei) misztikába hajló érzelmi rajongása is erősen színezi a fiúvá fogadás fokozhatatlan örömét. Pápai Páriz is idézi két helyen Clairvaux-i Szent Bernátot.⁸⁴ A 30. zsoltár egy strófáját idézi Szenci Molnár alapján: Psalmus 30. v. 6. „Neha oly dolgom erkezik; Kinn estve szívem bankodik, De reggel

⁸³ Az idézett szerzők idevágó gondolatait összegezi TÓTH Zsombor, 2007, 57–69. Ugyanitt részletesen idézi Mikolai Hegedűs János *A mennyei igazságnak tűzes oszlopa* (Utrecht, 1648) c. művének vonatkozó részleteit.

⁸⁴ 85: Homo nunquam in eodem statu manet, aut deficit, aut proficit. 91: Sunt via regni non causa regnandi.

mihelyen fel kelek, Azonnal vig örömet lelek.” (110.) Pápai Páriz gondolatmenete így rajzolódik ki. 30.: Az el-választásról, 46-50.: Az Istennek el hívásáról, 50-57.: Az Istenhez való meg térésről, Mitsoda moddal leszen osztan az idvesseges meg térés? Kévánnya az Istennek kegyelmét a Christus Jesusban. A Christus erdemet hittel meg fogja, es fiui leanyi bizodalommal tsak ahhoz folyamodik es ragaszkodik. El vegzi magaban, hogy többbe büneivel kegyelmes Istenét haragra nem ingerli. Es így a Szent Lelek által, elmejében, akarátjában, es minden indulatiban meg uyul, a meg teresnek és ujjá születesnek io gyümölcsit teremti. Ha vagyon benned keonyörgesre es haladásra valo buzgosagos indulat, szent leleknek munkalkodasa az. Tanitom azt mondgya David a bünösöket a te utaidra, ő Isten en idvessegemnek Istene, az en nyelvem hideti a te igasságodat. Soltar 51. vers. 15. 16. 57–61.: A meg igazulásról, 57.: Az el hivas kívül, mitsoda iok tartoznak a’ hivekre? Vannak az hiveknek teobb maganvalo privilegioni Istentől, minemü a Meg váltás, Meg igazulás, Meg szenteltetes, Meg ditsöítés es a többi. 67–72.: Az uyiá születesről, Miben áll az az uyiá születés. Az ó embernek meg öldökleseben, es az uy embernek meg eleveniteseben, mert egynek fel epülese nem lehet másnak el romlása nélkül. A mi uyiá születesünknek elseo resze, mikor a szent lelek mi bennünk a mi veszetseginknek hathato ereit lassan lassan el rontja, hogy mi többbe a bünnek ne ellyünk. Mi következik abból? Az bünnek megismerese, meg utalása, a bünön valo keserges es törödes mellyel megvallyuk es siratjuk, hogy velünk iol tett Istenünket meg bantottuk. Az en büneimet en esmerem, azt mondgya David, és az en bünöm szüntelen előttem forog ennekem. Soltar 51. vers. 5. 68-69.: Kinek kell meg vallanom vetkeimet? Hogy hogy lehetek en arrol bizonyos, hogy en is ez kegyelemben reszes vagyok? A fiuvá fogadásnak lelke által, a ki által az Istent szerelmes Atyánknak kiáltiuk; Es ezen Szent Lelek tében bizonsagot a mi lelkünkkel edgyütt, hogy mi Istennek fiai vagyunk. 72.: *A fiuvá fogadásról.* Hogy hogy lehetek en arrol bizonyos, hogy en is ez kegyelemben reszes vagyok. A fuiva fogadasnak lelke által, a ki által az Istent szerelmes Atyánknak kiáltiuk, Es ezen szent lélek tében bizonsagot a mi lelkünkkel edgyütt hogy mi Istennek fiai vagyunk. Mikor lakozik en bennem ollyatén Lélek? Mikor az emberben oly lelki eoröm vagyon hogy *az Istennel egy szempillantásig valo letelelet nem adná ez egész világnak gyeonyörüségén, meg kostolvan mely io es edes légyen az Úr.*

Az 1657-es gyulafehérvári kiadás – amint azt korábban jeleztük – lényegesen növelte a terjedelmet. Részletes tartalomjegyzék igazít el és új, önálló fejezetek kerülnek bele. Így a bünbocsánatról és az eredendő bünről értekezik hosszasan. Utóbbi gondolatmenetének kifejtéséhez lényegében az 51. zsoltár vonatkozó részeit használja fel. (177–186.) A Fiuvá fogadásnak lelkéről című fejezetben az amor

Dei kifejezéséhez – Szent Bernát nyomán – az Énekek énekének szövegét idézi.⁸⁵ „Az mi ujjá születésünknek első része... Mi következik abból? A' bűnnek meg ismerése, meg utálása, a' bűnön való kesergés, és törődés, mellyel meg-vallyuk és sirattyuk, hogy velünk jót tett Istenünket megbántottuk. *Az én bűneimet én ismérem, azt mondgya Dávid, és az én bűnöm, szüntelen előttem forog én-nékem*, Ps. 51. 98: XVIII. A' Bűn bocsánatról, 99: Kinek kell meg-vallanom vétkeimet? Az Istennek, a'kit meg-bántottál, meg kell vallanod e' végre, hogy bűneidet bocsássa meg, serelmidet gyógyítsa meg. *Tenéked csak tenéked vétkeztem, én Istenem, azt mondgya Dávid, és gonosságot cselekedtem a' Te szemeid előtt, hogy igaznak ítéltséssé a' te beszédidben, és tiszta légy mikor ítélsz*. Ps. 51. v.6. Micsoda embernek vallanám meg bűneimet? A' Lelki tanítónak meg-valhatod ezt végre, nem hogy bocsássa meg bűneidet, de hogy tégedet tanítson, vigasztaljon, lelked ismeretiben csendesítsen, biztasson és bűneidnek bocsánattya felől az Isten igiretinek hirdetésével, bizonyossá tégyen.” Tudjuk, a bűnbocsánat kérdése – szorosán összefonódva a katolikus gyónással – sokszor képezte heves vita tárgyát az elmúlt korszakban (de még ezekben az évtizedekben is!), Pápai Páriz már nem polemikus szándékkal fogalmazza meg álláspontját, bár az egyértelmű és következetes. Ez is magyarázhatja, hogy a hét bűnbánati zsoltár katolikus jelentése, liturgikus funkciója Pápai számára már meggyengült, érvényét veszítette, azokat akadálytalanul beilleszthette a puritanizmus antropológiájába, teológiai rendszerébe, spirituális tartalmuk új jelentést kapott az individuális (via salutis), de a gyülekezeti, közösségi értelmezés számára is. Az 51. zsoltár több lényeges részletét az úrvacsora vételéhez kapcsolódóan a gyülekezet közössége közös bűnvalló imádságként mondta el: „Imádkozzál azért; Teremts én bennem tiszta szivet Isten, és az engedelmességnek lelkével erősíts meg engemet. Psal. 51.” (Kolozsvári kiadás, 52.) Pápai jól ismerte a puritán kortársak polemikus műveit is, ezt bizonyítja a minden kétséget kizáróan Medgyesi Pál *Doce nos orare* című művének előszavából vett idézet is, amelyet a puritánus prédikációk korabeli kritikusaik szájába adott Medgyesi, miszerint túl hosszan prédikálnak az újítók.⁸⁶ Ez köszön vissza Pápainál: „*Nem jó hoszu*

⁸⁵ 136.: „Ha elébbi fertelmességedre melyben hevertél, mint egy sárban, visza nem térsz, hanem mint meg ujjult ember az Istennek lelke által tisztán tartod magadat. Erről szól a' mennyei völegénnek a' Christusnak jegyzese: Le vettem (ugymond) motskos ruhámat, hogy hogy öltözném fel? meg mostam az én lábaimat, mimodon keverném ismét azokat a' porban? Cantic. 5. v. 3.”

⁸⁶ *Doce nos orare* [...], 1650, „Elöl-jaro Beszed, 5. Hoszszan praedicállunk: nem tartyuk meg hogy hoszszu petsenye s rövid praedicatio. A' melly gymorban egyszer kelletnél több eledelt vernek, és gymöszölnek, azt sem emésztheti jól meg a' mi az táplálásra való volna.”

predicatio, hoszu petsenye jó? Hasad Istened. (90.) 115: 130: Ps. 51 idézet. 132: A' bün-botsanatrol, 133: 51. Ps. v. 6. idézet, Tenéked tsak tenéked vétkeztem, én Istenem, azt mondgya Dávid és gonosságot tselekedtem a' te szemeid előtt, hogy igaznak ítéltséssél a te beszédidben, és tiszta légy mikor ítélsz.”

A sárospataki kiadás előszavát Debreceni Kalocsa János írta, aki részben a szerzőt dicséri, részben a kiadás költségeit vállaló Kamarás Ambrust.⁸⁷ Debreceni peregrinációja során megfordult Hollandiában, Angliában, hatott rá a puritanizmus. Pápai Páriz 1662-ben Besztercén lelkész, személyes kapcsolatukról nincsenek ismereteink; feltételezhetjük, hogy a megjelentetést akarta maga a szerző, Debreceni Kalocsa, de a kiadó is támogatta. A hét bűnbánati zsoltárral való kibővítés szándékát is elsősorban a szerzőnek kell tulajdonítanunk, hiszen az eddigiekben bebizonyosodott, hogy a mű koncepciójához az szorosan illeszkedik. Ezzel új korszak kezdődik a hét bűnbánati zsoltár 17. századi református recepciójában, verses formában folyamatosan megjelenik, de prózai változatai is születnek. A sárospataki kiadás igen gondosnak nevezhető, a zsoltárokat hibátlan strofikus szerkezetben közli, minden versszakot számoz, sorkezdő nagybetűket alkalmaz. Mivel ilyen református kiadás eddig nem történt, indokolt a szövegek vizsgálata. Ennek alapján viszont nehezen állapítható meg, hogy a zsoltárokat milyen forrás alapján közölte. Katolikus kiadványként szóba jöhet Pázmány Péter imádságoskönyvének valamely változata, esetleg Mihálykó János edícióinak egyike, de nem zárhatjuk ki az 1632-es bécsi Balassi-Rimay istenes énekeket sem, hiszen ezek közölték együtt a hét bűnbánati zsoltárt. Az 51. zsoltárról korábban kiderült, hogy az eredendő bűn kérdésében van eltérés a protestáns és katolikus értelmezés között, Rimay *Epicédiuma* a protestáns álláspontot képviseli, Pázmány saját szövegközlésében viszont változtat és a katolikuszt érvényesíti. A sárospataki kiadás *az 51. zsoltárnak a katolikus értelmezésű változatát közli*, vagyis ilyen szövegforrást használt fel, amint a későbbi Pápai-kiadások mindegyike.⁸⁸ Ebből arra következtethetünk, hogy ez a teológiai véleménykülönbség a 17. század második harmadára – és a későbbiekben – vesztett súlyából, a puritanizmus sem ítélte oly jelentőségűnek, ami kizárta volna a saját bűnbánati kontextusába való illesztéstől a vonatkozó zsoltárokat. A sárospataki kiadás is tartalmaz egy, *Az eredendő bűnről* című fejezetet (242–257), amely

⁸⁷ Debreceni Kalocsa János ekkor Kecskeméten lelkész, itt talál pártfogókat a Keskeny út kiadásához. Más puritánus mű megjelenését is támogatja, így Medgyesi Praxis Pietatisát is kezdeményezi.

⁸⁸ Ne feledjük, a Balassi-Rimay istenes énekek protestáns kiadásai mindig az *Epicédium* szövegét közölték, vagyis az eredendő bűnnek protestáns színezetű értelmezését.

azonban nem használ pontos teológiai fogalmakat.⁸⁹ Az eredendő bűn hátrányaiból tanulással, gyakorlással juthat többre az ember, hogy „Isten után *tanulással, gyakorlással*, jut a’ mire juthat, [...] az emberi elme olyan, mint a’ műveletlen szántó föld, melyben magától sok gaz terem, munkával, irtogatással, *forgolódással, tanítással, oktatással, kell hozzá nyulni, hogy excultus ember légyen.*” Az ilyen ember pásztor, király és pap együtt, „mert vagyon egy kicsiny nyájja, tudni-illik, a lelke. Király azért, hogy uralkodgyék a’ maga rossz indulatin, és hogy szépen rendelje, igazgassa háza népét. [...] Pap azért, hogy oktassa háza népét. Minden kinek illendő [...] a tanító renddel társalkodni”, vagyis *valami kulturálódási, művelődési feladat erőfeszítése is kiemelhet bennünket az eredendő bűn keserű örökségéből.*⁹⁰

A sárospataki kiadás a zsoltárok után *Reggeli ének* címmel közöl egy verses imádságot, amely erősen bűnbánati jellegű. (Adgyad hogy erős hittel, bizhassam szent Fiadban, bűneimet töröld el, tarts meg irgalmadban, hiszem hogy ezt meg-adod, a’ mint megígérted, bűnünket meg-bocsátod, ha könyörgünk néked.) A szerző nem nevezi meg magát, az lehet Pápai Páriz is, vagy valaki más. Az viszont bizonyos, hogy nagyon is tudatosan került záró helyre, hiszen a bűnbánati zsoltárok után áll az imádság, ami még inkább nyomatékossítja a bűnbánati szándékot. Így a kötet három részre tagolódik: az értekező, katekizáló főszöveg teológiai rendszerében a bűnbánati jelleg meghatározó súlyú, ezt követi a bűnbánati zsoltárok

⁸⁹ A vonatkozó részek így hangzanak: „Mitsoda az eredendő bűn? Természete szerént valo véle született veszettség, hajlandóság a gonoszra. A’ mai született gyermek, sem gondolattal sem cselekedettel nem vétkezett? Ha nem is, ugyan még-is bűnös természetűnek kell mondanod, mint a’ kigyonak fajzattya noha még senkit meg nem csipett, de affelől ugyan mérges állatnak kell mondanod: És mint az oroszlány vagy farkas fiu, noha még senkit meg nem mart, de azért ugyan véle született a’ ragadozás és ragadozó állatnak kell mondanod, így az emberi állatnak nemzését is bűnös természetűnek kell vallanod. Ha fel-nevededik? Ha fel-nevelkedik ki-mutattya természetit, mit hozott születésével, meg látod, hogy mind gondolattyával, beszédével, cselekedetivel, vétkezik Isten és emberek ellen. [...] Csecsemő korában, bűnben fogantatik, bűnben születetik. [...] Mihez tartsam ezaránt magamat? Kicsiny korod felől mondgyad az Istennek: kitsoda ád tisztát a’ tisztátalanbol Uram! moss meg engemet. Gyermek korodban, mint a’ hajlando csemetét hajtogassad Úr Isten szívetem lelkemet. Felserdült korokban, teremts új szívet Uram én bennem, és az engedelmességnek lelkével ajándékozz meg engem.”

⁹⁰ Pápai Páriznál jóval határozottabban fogalmaznak majd más puritán kortársai, amikor a kulturális érték megszerzését, birtoklását az üdvérték elnyeréséhez tartják szükségesnek, a *via salutis/ certitudo salutis* elnyerésének eszközei a megszerzett kulturális javak. (Medgyesi Pál, Czeglédi István, Szathmári Baka Péter, Mikolai Hegedűs János, Tolnai F. István, Apáczai Csere János)

rendkívül összetett – liturgikus, irodalmi, himnológiai – tradíciót hordozó ciklusa, végül ugyanez hangzik tovább a záró imádságban, immár az eukhetika nyelvén és szabályai szerint. A kolozsvári kiadás ezt a szerkezetet tovább bővíti: közli a *Reggeli éneket*, ezt követi a *Reggeli könyörgés* és a *Miképpen nyerhetni meg az mennyeknek országát* című imádság. A *Reggeli könyörgés* ugyancsak erősen bűnvalló, bűnbánatra hívó jellegű: „[...] időnk és alkalmazásunk lehessen, az idvességes poenitentia tartásra [...] Adgyad hogy az idvességes poenitentia, és igaz eleven hit által részesülhessünk kinnyaidban, szent halálodban, érdemedben; és végre boldogságodban [...].” Különösen erős nyelvi, retorikai eszközöket alkalmaz ez a részlet, amely antitétikus figuráival (oxymoronok), trópusaival, sokszor eufonikus hangzással erős érzelmi telítettséget szólaltat meg: „Kérünk tégedet oh mennyei szent Atyánk, hogy miképpen az halálnak árnyékából fel-serkentettél bennünket: így ébrezd fel lelkünket is a' bűnnek álmából, és világosítsd meg a' te fényességeddel. Teremts mi bennünk olly világosságot, hogy a' bűnnek és halálnak álmában soha el ne aludgyunk [...] Te azért igasságnak el-enyészhetetlen napja, és homályosság nélkül való világosság, ki meg-világosítod elménket, vigasztalod ez siralomnak völgyén bujdosó fiaidat, és leányaidat, ved el a mi szivünknek vakságát és tudatlanságát, világosíts meg értelmünket, ronts-el bennünk a bűnnek setétségét, a tudatlanságnak homályát, hogy megértvén mindenekben a te szent akaratodat, annak eleget tegyünk, és mint világosságnak fiaihoz illik: jámbor tökéletes életben járjunk, és e' világon a belső setétséget, a' más világon pedig az örökké való külső setétséget el-távoztassuk.” A *Miképpen nyerhetni meg az mennyeknek országát* című imádság rajongó hevülettel az amor Dei gondolatkörében mozog, ugyancsak bravúros nyelvi, retorikai eszközöket felhasználva. Meglepő módon azonban az üdvösségre jutás aktusában az *egyéni akarat és erőfeszítés fontosságát, eredményességét hangsúlyozza*: „Oh boldog gyönyörűség, és gyönyörű boldogság, a szenteket látni, a' szentekkel lenni és szentnek lenni, az Istent látni és Istennél lenni mindörökkön örökké. Ezekről, serény elmével gondolkodgyunk, ezeket tellyes kívánsággal kívánnyuk, hogy ezekre hamar el-juthassunk. Ha tudakozod miképpen lehetnek ezek, avagy minémű érdemekkel és segítségekkel? hald-meg: Ez dolog az embernek akarattjától füg, mivel hogy a mennyeknek országán erő tétettetik. A' mennyeknek országa oh ember nem kíván más jutalmat, hanem csak tennen magadat, *annyt ér, mennyi erő te vagy*. Magadat adgyad és meg-nyerheted azt. Mit busulsz ennek okáért? A' Christus önnön magát adta, hogy tégedet az Atyának országának szerzene. Úgy adgyad te tennen magadat, hogy ő országa légy, és ne uralkodgyék az bűn a te halandó tested-

ben, hanem az lélek az életnek keresésében.”⁹¹ Meglepetésünkre, ez az imádság szó szerinti egyezéssel Debreczeni Péter Kegel-átdolgozásából származik (492–493). Elegendő ennek bizonyítására csak az első és utolsó néhány sor idézése: „Oh boldog gyönyöröseg es gyönyörü boldogsag, az szenteket látni, az szentekkel lenni, es szentnec lenni, az Istent latni es Istené lenni mind örökkön es örökké. [...] Az Christus önön magát adta, hogy tegedet az Atyanac orszaganac szerzene. Ugy adgyad te tennen magadat, hogy az ő orszaga legy, és ne uralkodgyec az bün az te halando testedben, hanem az lélec az életnec keresésében.” Az átvétel ugyanakkor azt is bizonyítja, hogy könnyen illeszthető Kegel – egyébként a puritanizmusra emlékeztető hangvételű – imádsága Pápai Páriz művéhez. Egyúttal kézzelfogható bizonyítéka annak, hogy a pietizmus és puritanizmus spiritualitása között valóban létezik az átjárhatóság lehetősége. Az utolsó két imádság szerzőit/szerzőjét nem ismerjük, ekkor már nem él Pápai Páriz, tehát ő nem lehet. Viszont a kiadó jól ismerte fel a kötet szerkezeti sajátosságát, három részre tagolódását, szervesen illeszkedő imádságokkal bővítette tovább Pápai művét, bárki is legyen azok szerzője. Ezek az imádságok ahhoz a puritánus gyakorlathoz tartoznak, amelyekről Bodonhelyi így ír: „Az építő iratok rövid imádságok egész sorozatát és reggeli elmélkedésre alkalmas bibliai igéket közölnek, amelyeket felébredéskor, felkeléskor, öltözés közben, felkészüléskor, munkába induláskor, délben, hazatéréskor, naplementekor, lefekvéskor [...] a legkülönbözőbb helyzetekben gyakorolni kell. Bradford felébredéskor azért könyörög, hogy Isten költse fel a bűn álmából és e világ sötétségéből, s támassza fel a halál után.”⁹² A lőcsei kiadás mindezt változatlanul átveszi, ezzel ér véget a 17. századi kiadástörténet.⁹³

A század utolsó harmadában viszont megjelenik egy kiadványtípus, ami a puritanizmus közegében sarjad református szerzők tollából: ez részben a hét bűnbánati zsoltárra épülő *prózai és verses imád-*

⁹¹ Ez a gondolat számos puritán szerzőnél felbukkan, így Amesius is a hit akarat jellegét hangsúlyozza: „Haec porro vita, cum sit spiritualis actus totius hominis, quo fertur ad Deum habendum, & secundum voluntatem eius agendum, haec autem propria voluntatis esse constet, sequitur primum & proprium Theologiae subiectum esse voluntatem.” Idézi: BODONHELYI József, *Az angol puritánizmus lelki élete és magyar hatásai*, Debrecen, Pannonia Könyvkiadó, 1942: 5–6. Magyar szerzők közül hasonlóan vélekedik Mikolai Hegedűs János, Nógrádi Mátyás is, a vonatkozó helyeket idézi Bodonhelyi: 109–110, Mikolainál: „Mintegy kapun az értelemnek tudása, ismerése s eszébe vevése által megyen ugyan a szívbe a hit, de mindenesetre nem ott, hanem az akaratban, mint egy boltban, műhelyben lakik, munkálkodik.”

⁹² BODONHELYI, 1942, 120–121.

⁹³ A 18. századi kiadások nagy többsége e három imádságból csak a Miképpen nyerhetni meg az mennyeknek országát címűt tartja meg.

ságirodalom (Osztopányi Pernyeszi Zsigmond, Szathmárnémethi Mihály), részben Nógrádi Mátyás – angol forrásokra támaszkodó – monumentális műve (Üdvösség kapuja, 1672), amely tulajdonképpen az 51. zsoltárra támaszkodva rendkívül összetett – exegetikai, himnológiai, egyház- és liturgiátörténeti – szempontok alapján vizsgálja, értelmezi a bűnbánatot/bűnbocsánatot. Mindezek, jóllehet, szervesen összetartoznak, az utóbbi művek tárgyalására most nincs lehetőség, későbbre kell halasztanunk a teljesebb kifejtést. Tulajdonképpen a legmonumentálisabb exegetikai mű a 17. században, amely a puritanizmus alapján annak antropológiájával összegezően értelmezi a bűnbánatot. Versenként, soronként halad végig a zsoltáron. Nem véletlen, hogy Bodonhelyi József spiritualitástörténeti monográfiájában kiemelt jelentőséget tulajdonított neki. Aligha tévedünk, ha feltételezzük, hogy az 1671-es (hét bűnbánati zsoltárt másodszor közreadó) Pápai Páriz-kiadvány és Nógrádi Mátyás monumentális műve között valamely rokon törekvés, szemléletbeli azonosság, közelség vagy kapcsolat létezett. Ekkor már ugyan nem él Pápai Páriz Imre, de szoroson kapcsolódott a gyulafehérvári fejedelmi udvarhoz (II. Rákóczi Györgynek udvari papja volt), 1658-tól Kolozsváron élt, később a gyulafehérvári egyházmegye esperese volt. A kiadáshoz a kiadó, Veresegyházi Szentyel Mihály írt ajánlást Bánfi Dénesnek, akihez majd a következő évben, 1672-ben ír ajánlást Nógrádi Mátyás. Azt sem feledhetjük el, hogy a *Keskeny út* első kiadásához még 1647-ben az akkor éppen Utrechtben tanuló Nógrádi Mátyás írta az egyik ajánló verset. Úgy is felfoghatjuk ezt a szellemi kapcsolatot, hogy szellemi rokonságot érzett később is. Összegezve: kivételesen gazdag jelentéspotenciál hordozója a hét bűnbánati zsoltár a 16-17. században a magyar kultúrában, amelynek diakronikusan erősen eltérő teológiai, liturgiai, exegetikai, himnológiai, irodalom- és költészettörténeti rétegei vannak, de mindennek most csak körvonalait tudtuk felmutatni.